سنڌ ۽ ڪڇ جا لاڳاپا

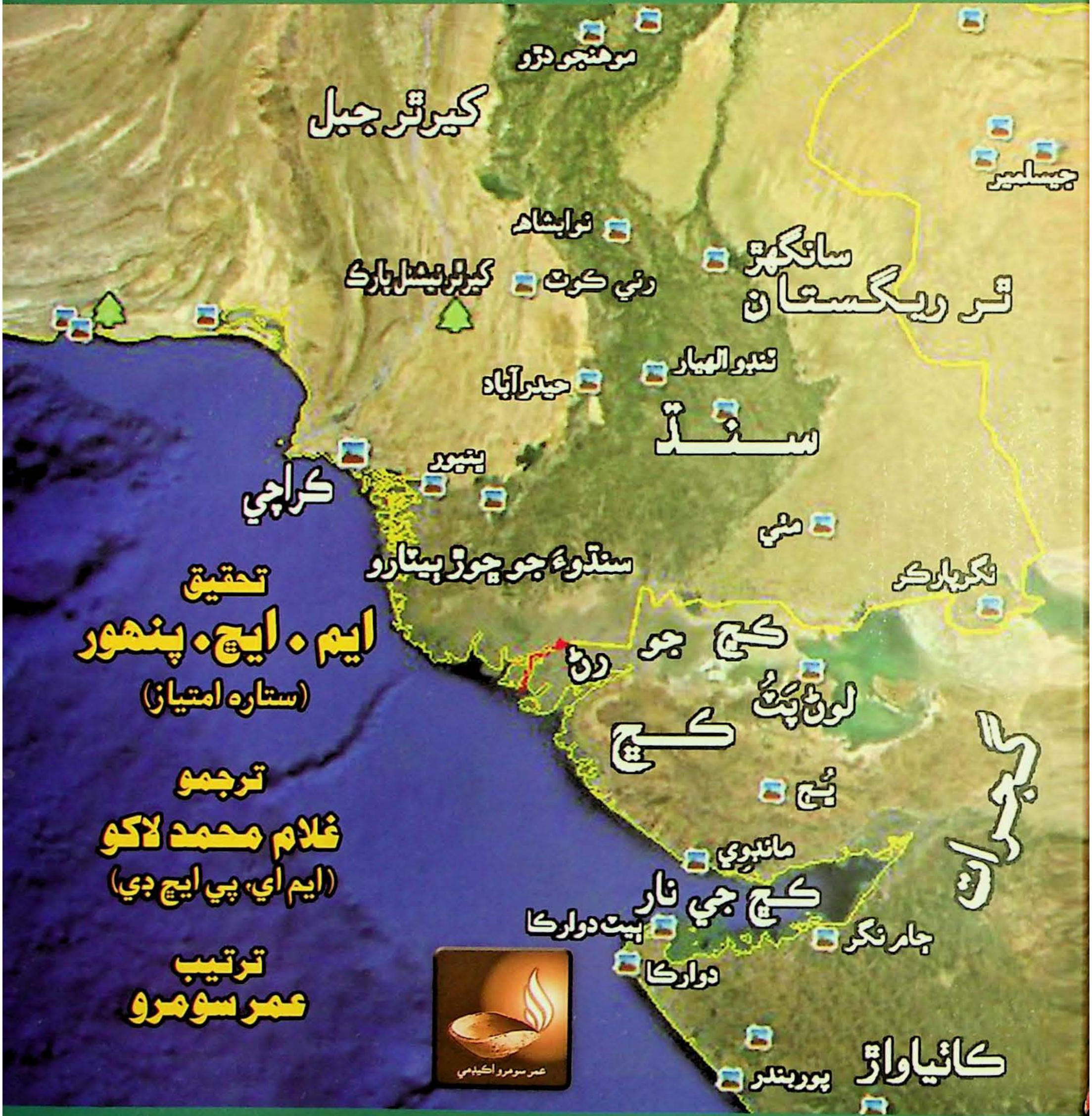

تحقيق

ايم . ايڇ . پنهور

(ستاره امتياز)

ترجمو

غلام محمد لاکو

(ايم اي، پي ايڇ ڊي)

ترتيب

عمر سومرو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ۽ ڪڇ جا لاڳاپا

تحقيق
ايم. ايڇ. پنهور
(ستاره امتياز)

ترجمو
غلام محمد لاکو
(ايم اي، پي ايڇ ڊي)

ترتيب
عمر سومرو

عمر سومرو اڪيڊمي، ڪراچي، سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڀ حق ۽ واسطا ترجمو ڪندڙ وٽ محفوظ

هن ڪتاب جي ڪنهن بہ حصي جو نقل، فوٽو يا ڦير ڦار سان اُتارو مڪمل طرح منع آهي. ڪتاب جي ڪنهن بہ حصي کي ڪنهن ٻي ٻيهڪ يا جلد ۾ ڇاپڻ ۽ رڪارڊ ڪرڻ واري خلاف قانوني ڪارروائي ڪئي ويندي.

ڪتاب : سنڌ ۽ ڪڇ جا لاڳاپا

موضوع : تاريخ

تحقيق : ايم. ايڇ. پنهور (1925-2007ع)
(ستاره امتياز)

نظرثاني ۽ ترجمو : غلام محمد لاکو 0345-3655950
(ايم اي، پي. ايڇ. ڊي)

ترتيب : عمر سومرو
0300-7051347, اي ميل: umersoomro@hotmail.com

ڪمپوزنگ، گرافڪس ۽ لي آئوٽ : اڪسير سومرو 0321-1234180

ڇاپو : پهريون

سال : 2016ع

ڇپائيندڙ : عمر سومرو اڪيڊمي، ڪراچي، سنڌ

ڇپيندڙ : سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، سنڌ 021-32737290

قيمت : 100 رپيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

پيش لفظ	5
مهاڳ	7
جاگرافيائي صورتحال	10
سنڌ ۾ ڪِچ جا شڪاري قبيلا	12
ابتدائي سنڌو تهذيبن جو زمانو	12
سنڌو شهنشاهت ۾ ان جا صوبا	12
هخامنشي سلطنت	13
سڪندر جو حملو	14
موريا خاندان جي حڪومت	14
يوناني باختري	15
سِٿين خاندان	15
پارٿي خاندان	15
ڪشن خاندان	15
ساساني خاندان	16
وليڪا خاندان	16
راءِ خاندان	16
برهمڻ خاندان	16
سنڌ تي عربن جي ڪاهه	17
سنڌ ۾ عباسي گورنر	18

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ۾ هباري دور	18
سومرن جي حڪومت	21
سمن ڄامن جو دور	22
ارغون، ترخان، مغل ۽ ڪلهوڙا	25
گڏيل چراگاهه	26
نتيجو	28

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيش لفظ

جناب ايم. ايڇ. پنهور، سنڌ جو اهو يگانو اسڪالر آهي، جنهن جي تحقيق ۽ کوجنا جو انداز سائنسي بنيادن تي رهيو. پاڻ سنڌ متعلق پنهنجي ڪم ۾ نقشن، چارٽن ۽ تصويرن جو بہ، ڀرپور استعمال ڪندو هو. ان نوعيت جو ڪم صرف يورپ جا عالم ئي ڪن ٿا. پاڻ سنڌ جي باري ۾ گهڻا ڪتاب لکيائون، ۽ ان ڪان سواءِ سندن ڇپيل مضمونن ۽ مقالن جو وڏو تعداد بہ، مختلف رسالن ۾ موجود آهي. جڏهن اهي گڏ ٿي ڪتابي صورت ۾ نروار ٿيندا تہ، هڪ طرف دنيا ۾ **سنڌ شناسيءَ** جي ڪم ۾ آساني ٿيندي، تہ ٻئي طرف ايم. ايڇ. پنهور صاحب جو نالو بہ، علمي دنيا ۾ سِجَ وانگر روشن ٿي بيهندو. ياد رهي تہ پنهور صاحب جو سمورو علمي ڪم انگريزي زبان ۾ آهي.

سنڌ ۽ ڪڇ جا لاڳاپا، عنوان سان پنهور صاحب، سنڌ آرڪائيوز جي دعوت تي هڪ ليڪچر ڏنو هو. هي ليڪچر قومي عجائب گهر ڪراچيءَ ۾، 09 ڊسمبر 1979ع تي منعقد ڪيو ويو، جو بعد ۾ سِنڌ آرڪائيوز پاران 1980ع ۾ ڪتابچي جي صورت ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو.

عنوان جي اهميت کي ڏسندي، مون هي طويل ليڪچر (مضمون)، سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو، جنهن کي جناب نفيس احمد شيخ، وڏي اهتمام سان رسالي "مهراڻ" جي نمبر 1-2، سال 1994ع واري پرچي ۾ ڇپيو هو. ترجمي دوران ڪي مسئلا اپريا، تڏهن لائق مصنف پنهور صاحب سان صلاح مشورو بہ ڪيو ويو. ان وقت ڪي ابتدائي جملا ترجمي ۾ شامل نہ ڪيا ويا هئا. بعد ۾ هي مضمون، منهنجي ترجمن تي مشتمل ڪتاب **مطالعو سنڌ** جو (حصو ٻيو)، سال 2004ع ۾ ڪافي حد تائين مڪمل صورت ۾ ڇپيو. ڪتاب جو هي حصو محترم ناز سنائي، گهڻي دلچسپيءَ سان ڇپائي پڌرو ڪيو هو.

انگريزي ڪتابچو 1980ع ۾ ڇپيو، جنهن کي هاڻي ڇٽيهہ سال ٿي ويا آهن. اهو هاڻي پڙهندڙن ۽ اسڪالرن لاءِ اڻ لڀ آهي. ان صورت ۾ مصنف جي لائق فرزند جناب سني حسين پنهور جي صلاح سان، ان کي ٻيهر ڇپائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ان سان گڏ سنڌي ترجمي کي ٻيهر درست ۽ مڪمل ڪري هتي شامل ڪيو وڃي ٿو تہ، جيئن پڙهندڙن ۽ عالمن جي آڏو، هڪ ئي وقت بہ ٻوليون، يا بہ ايڊيشن سامهون هجن. اصل انگريزي ڇاپي سان 28 عدد نقشا ۽ چارٽ بہ شامل هئا، جن کي سنڌي ترجمي ۾ شامل نہ ڪيو ويو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

و. هن ايڊيشن ۾ اهي سڀ شامل ڪيا ويا آهن. وڌيڪ هي ته انگريزي ۽ سنڌي متن (صورتن) ڪي به ايڊٽ ڪندي، ڪي مکيه حاشيا شامل ڪيا ويا آهن. ان طرح پنهور صاحب جي هن عُمدي تحقيقي ڪم جي، اهميت اڃا به وڌي آهي.

هن علمي ۽ تحقيقي ڪم جي اشاعت ۾، جناب عمر سومري ذاتي دلچسپي ورتي، توڙ تائين اهيو، جنهن لاءِ آءٌ سندس ٿورائتو آهيان. ايم. ايڇ. پنهور اسان ٻنهي جو گڏيل دوست هو. هن جي حبت ۾ اسان گهڻو ڪجهه سَمجهيو ۽ سِکيو!

آڪٽوبر 2016ع

غلام محمد لاکو

چانڊ شورو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مهاڳ

سنڌ آرڪائيوز پاران سنڌ جي تاريخ تي، سلسلي وار ليڪچرز جو بندوبست ڪيو ويو آهي. هن رٿا جي پٺيان هي مقصد آهي ته، مختلف دورن ۾ سنڌ جي ثقافت، تاريخ، اقتصاديات ۽ سماجي لاڙن جي باري ۾ ڄاڻ حاصل ڪجي. جو ته ان ڏس ۾ گهٽو ڪم نه ٿيو آهي، ۽ ان ريت اسان وڌيڪ معلومات حاصل ڪري سگهون ٿا. ان پس منظر ۾ عالمن ۽ محققن کي دعوت ڏني وئي، جن اڳ ۾ به اهڙن عنوانن تي ڪم ڪيو هو، ۽ هاڻي به پوري مَهارت سان ڪم جاري رکيو اچن.

اهڙا ليڪچر رڪارڊ ڪري، سنڌ آرڪائيوز ۾ محفوظ ڪيا ويا آهن، ۽ ڪوششون جاري آهن ته انهن کي شايع ڪجي. هن ڏس ۾ پهريون ليڪچر، آرڪائيوز جي بين الاقوامي ڪائونسل جي، ايگزيڪيوٽو ڪميٽيءَ جي اپيل تي منعقد ڪيو ويو، جڏهن اها 01 آڪٽوبر 1979ع کان 15 ڊسمبر 1979ع تائين، آرڪائيوز هفتو ملهائي رهي هئي.

وڌيڪ ليڪچرز جي رِٿا پڻ ڪئي وئي آهي، ۽ اميد آهي ته مناسب فنڊ مُهيا ڪيا ويندا ته، جيئن ليڪچرز سلسلي کي "سنڌ آرڪائيوز" جي، ڪم جي حصي طور جاري رکجي. اسان جي رٿا آهي ته **سنڌ آرڪائيوز** نالي ٽماهي شمارو به جاري ڪجي ته، جيئن ليڪچرز، ۽ ٻين مکيه مضمونن کي ڇپائي، عالمن جي ڪم لاءِ آساني پيدا ڪجي، جي ڪڏهن ڪڏهن طلب ڪرڻ تي به، ڪوجنا ڪندڙن کي ملي نه ٿا سگهن.

جناب ايم. ايڇ. پنهور جنهن "سنڌ-ڪڇ لاڳاپا" عنوان تي پهريون ليڪچر ڏنو، تمام ساراه جوڳي خدمت ڪندي، عنوان کي ڪافي گهرائيءَ ۾ پيش ڪيو آهي. هن تاريخي واقعن ۽ تسلسل جي حساب سان، نقشا ۽ چارٽ تيار ڪيا آهن، جي اميد ته آخرڪار هن جي رٿيل Historical Atlas of Sindh ڪتاب جو حصو ٿيندا. اهي نقشا سنڌ بابت ڪم جي حوالي سان منفرد ۽ مستقل جاءِ والاريندا.

موهن جي دڙي ۽ لوٿل جي نِروار ٿيڻ سان، خبر پوي ٿي ته سنڌ ۽ ان جا ڏاکڻيان تابيعدار علائقا، خاص ڪري ڪڇ، تاريخ کان به اڳ واري دور کان، گڏيل ثافتي ورثي جا مالڪ هئا. ان ڊگهي عرصي ۾ سنڌ ڪيئي قسمن جي ماڻهن جي حملن کي منهن ڏنو.

سِنڌ ۽ ڪڇ جا لاڳاپا ايترو مضبوط هئا، جو جڏهن به هن خطي کي ٻاهرئين حملي جو خطرو پيدا ٿيو، تڏهن ڪڇ ذميداري سمجهندي، ان ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. سمان حاڪمن کي ارغونن جي حملي

وقت، ڪڇ طرفان مدد مهيا ٿي، جا سنڌ جي تاريخ ۾ وڏي اهميت رکي ٿي.

انگريزن جي فتح وقت، سنڌ مختلف راڄن تحت ۽ ڳچ حصن ۾ ورهايل هئي. ڪڇ ۽ ڪي ٻيا آس پاس جا پرڳڻا، سمان راءِ، لس ٻيلو سمن ڄامن، بهاول پور دائودپوٽا اميرن، خيرپور تي سهراباڻي، ميرپور تي مانڪاڻي، ۽ حيدرآباد تي شهداداڻي (هي ٽي ٽالپور قبيلا هئا)، حڪمراني ڪري رهيا هئا. انگريزن حيدرآباد ۽ ميرپور کي فتح ڪيو. سنڌ سان لاڳاپيل ٻيا حصا آزاد ته رهيا، پر پوءِ به اهي انگريزن جي بالادستيءَ هيٺ هئا.

سنڌ جي پهرئين انگريز گورنر، سر چارلس نيپيئر کي رڳو سنڌ تي حڪومت ڪرڻ جو اختيار نه هو (حيدرآباد ۽ ميرپور وارا فتح ڪيل علائقا)، پر ان سان گڏ هن کي سنڌ جي آس پاس جي علائقن، خاص ڪري ڪڇ تي به حڪومت ڪرڻ جو اختيار ڏنو ويو. جو ته اهو ضروري سمجهيو ويو ته، ڪڇ ۽ سنڌ ۾ موجود فوجون، هڪ اختياريءَ هيٺ هجن. نيپيئر کي هڪ ئي وقت فوجي توڙي سياسي اختيار حاصل هئا. هن بندوبست کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ٿي، جنهن کي نيپيئر رد ڪري ڇڏيو هو. هن سنڌ ۽ ڪڇ جي تعلق جي وڪالت ڪئي، ۽ دليل ڏنو ته ڪڇ جو علائقو جاگرافيائي بيهڪ ۽ صورت ۾ سنڌ کي بلڪل ويجهو آهي. عظيم ڪڇ جو رڻ، ڪڇ جي ڪُنَ جو تسلسل آهي، ۽ اهو (ڪڇ) بمبئي يا گجرات بجاءِ، سنڌ جي سرحدن سان به ڳنڍيل آهي. بهرحال هي بندوبست 1847ع تائين هليو. ان بعد سنڌ کي بمبئي جي علائقي سان ملايو ويو.

آءٌ خاص طرح سان سيڪريٽري سنڌ آرڪائيوز بورڊ، ۽ ڊئريڪٽر ڪلچر کاتو، حڪومت سنڌ، جناب عبدالحميد آخوند جو شڪر گذار آهيان، جنهن جي رهنمائي، تعاون ۽ مدد کان سواءِ، هي ممڪن نه هو ته سنڌ آرڪائيوز، سنڌ جي تاريخ تي ليڪچر سيريز جو بندوبست ڪري، ۽ هي ڪتابڙو شايع ڪري سگهي.

شڪر گذاري سنڌ آرڪائيوز بورڊ جي ميمبرن جي، خاص ڪري پير حسام الدين راشدي، ۽ ٻين عالمن ۽ حصي وٺندڙن جي، جن جي موجودگي، ۽ مشورا، اسان لاءِ همت افزائيءَ جو سبب بنيا آهن. اميد آهي ته هي سلسلو مستقبل ۾، سنڌ جي اڀياس لاءِ فائدي مند ثابت ٿيندو.

13 فيبروري 1980ع

صاحب خان چنا

ڊئريڪٽر سنڌ آرڪائيوز

آءٌ جناب عبدالحميد آخوند، ڊئريڪٽر ڪلچر حڪومت سنڌ جو ٿورائتو آهيان، جنهن مون کي اوهان سان مخاطب ٿيڻ جو موقعو ڏنو تہ، جيئن آءٌ "سنڌ-ڪڇ لاڳاپن" تي روشني وجهان.

سنڌ-ڪڇ تعلقات تي ڳالهائڻ جو محرڪ، ڊاڪٽر الانا جو ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي" بنيو آهي.[1] ليکڪ پنهنجي ڪتاب جي ڪڇ واري باب لاءِ هي ذريعا ڪم آندا آهن: هنٽر: امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا (1886ع)، راس: لينڊ آف فائيو رِورس (1880ع)، ۽ ولبرفورس: هسٽري آف ڪاٺياواڙ (1916ع). هي ڪتاب هاڻي اهميت نہ ٿا رکن. انهن ۾ شامل ڄاڻ اڄ اڻ پوري ليکي وڃي ٿي. تازيون کوجنائون: مثال طور رڻ ڪڇ جو هڪ سامونڊي ڪاري هجڻ، هاڪڙو-سرسوتي نديءَ جو 1226ع ۾ سُڪي ختم ٿي وڃڻ، ۽ سنڌو تهذيبن جي آثارن جي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ موجودگي، جهڙين اهم ڳالهين کي نظر انداز ڪيو ويو آهي. عربن نہ تہ ڪڇ کي فتح ڪيو ۽ نہ وري ان کي سنڌ ۾ شامل ڪيو. اها جدا ڳالهہ آهي تہ شروع ۾ انگريز ليکڪن غلطي ڪندي ائين لکيو هو. گزيٽيئرز ۾ لکيو ويو تہ ڪڇ تي سمن جي خاندان 1320ع کان راڄ ڪيو هو. جڏهن تہ هاڻي پتو پيو آهي تہ، سمن جي ٻن خاندانن ڪڇ تي هن ريت حڪمراني ڪئي: 810-985ع، ۽ 1147-1948ع. سمن جو شجرو "تحفتہ الڪرام" تان ڪنيو وڃي ٿو، جنهن کي بہ درست نہ ٿو سمجهيو وڃي. ان ڪري آءٌ نامور ڊاڪٽر جي اجازت جو فائدو وٺي، عنوان تي گفتگو ڪري رهيو آهيان، تہ جيئن پڙهندڙن کي مڪمل ڄاڻ ملي سگهي. ٻاڻ هتي موجود آهي ۽ عنوان تي ڳالهائڻ جي اجازت ڏي ٿو. سنڌ-ڪڇ لاڳاپن تي، گفتگو عرب فتح (712ع) کان شروع ڪرڻ بدران، آءٌ گذريل 8000 سالن جي ڳالهہ ڪندس.

هن عنوان کي هن ريت تقسيم ڪيو ويو آهي:

(الف) 8000 ق.م. کان 1226ع تائين، جاگرافيائي ايڪي ۽ ثقافتي لاڳاپن جو دور.

(ب) سن 1226ع کان 1600ع تائين، سياسي لاڳاپن ۽ گڏيل مفادن جو دور، ۽

(ج) 1600ع کان سال 1960ع تائين، گڏيل چراگاهن جي حوالي سان، اقتصادي تعلقات جو دور.

ٻهرئين دور ۾ ڪڇ هڪ ٻيٽ هو ۽ ان جا سنڌ سان پاڻيءَ جي ذريعي بهترين رستا هئا.

---

(1) هي ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سال 1979ع ۾ ڇپيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاگرافيائي طور تي هڪ ٻئي سان لاڳاپيل ضرور هئا، مگر هڪ ملڪ نہ هو. پر سنڌ جي تحفظ لاءِ ڪڇ کي سياسي طور تي جذب ڪرڻ ضروري هو.

ٻئي دور ۾ سنڌ ۽ ڪڇ تي ساڳيا قبيلا حڪومت ڪري رهيا هئا، پر هڪ قبيلو هندو هو ۽ ٻيو اسلام قبول ڪري چڪو هو. ڪڇ جا هندو سنڌ ۾ آيا هئا. اهي سنڌن بجاءِ مسلمانن کي ويجهو هئا. هي ٻئي قبيلا هڪ ٻئي سان سٺا تعلقات رکندا آيا، جن کي اڄوڪي دور ۾ مشترڪ دفاع ۽ گڏيل مفادن جي تابع تعلقات جو زمانو سڏي سگهجي ٿو.

ٽيون دور گڏيل چراگاهن جي استعمال جو آهي، جڏهن سنڌي (ٿري، ڪوهستاني ۽ لاڙي) ۽ ڪڇي، ڏُکر وارين حالتن مان لنگهندا هئا.

مون وٽ ذاتي ذخيري ۾ سنڌ جا 500 نقشا آهن، جي انگريزن سن 1830ع کان سن 1947ع تائين تيار ڪيا هئا. ان کان سواءِ، منهنجي ڪتبخاني ۾ سروي آف پاڪستان کاتي ۽ هوائي سروي ذريعي تيار ڪيل نقشن جا بہ انبار آهن. گڏريل اڌائي سالن کان، ٻن ڪاريگرن (ڊرافٽ مين) جي مدد سان، آءٌ پاڻ سنڌ جي نقشن تي ڪم ڪري رهيو آهيان، جي اٺ هزار سال قبل مسيح کان شروع ٿين ٿا. اهي نقشا اصلي آهن ۽ ڪوشش ڪري غلطين کان بچڻ جو جتن ڪيو اٿم. گهٽ ڪري هن سڄي عرصي لاءِ ڪي بہ نقشا نہ ڪڍيا ويا آهن. ان ڪري منهنجو ڪم اصلي بہ آهي تہ نئون بہ آهي. مون سنڌ جي حڪمران خاندانن ۽ سنڌن همعصر بادشاهن جا تقابلي چارٽ بہ تيار ڪيا آهن.

جاگرافيائي صورتحال

اڄ رڻ ڪڇ خشڪ آهي، پر 1226ع کان اڳ ائين نہ هو. ان وقت ڪڇ هڪ ساموندي ڪارِي هو. سنڌ جو ساموندي ڪنارو بہ اتي نہ هو، جتي اڄ ڏسجي ٿو. اهو 4500 سال اڳ ماتلي ۽ تلهار جي وچ تي هو. ان دور ۾ اسان وٽ ٻہ نديون هاڪڙو ۽ سنڌو درياهہ وهنديون هيون. هندستاني ٿر جي گم ٿيل ندي، سرسوتي يا هاڪڙو، ٽن درياهن گهگهر، چتانگ ۽ خود سرسوتيءَ ذريعي سراب ٿيندي هئي. هي سڀ درياهہ سواليڪ جي حدن مان، يعني دهليءَ کان 200 کان 300 ميلن جي حد مان، اتر کان نڪرندا هئا. تازي جاگرافيائي دور ۾ جمنا ندي بہ سمورو يا پنهنجو ڪجهہ پاڻي هاڪڙي کي ڏيندي هئي. تيرهين صديءَ تائين ستلج درياهہ جي ڇڙوڇڙ شاخن جو پاڻي بہ ان ۾ اچي پوندو هو. هاڪڙي جو سمورو وهڪرو ڪڇ جي نارِ ذريعي خارج ٿيندو هو، جنهن کي هاٽي ڪوري نارِ (ڪارِي) سڏجي ٿو. سنڌونديءَ هميشہ اولهہ ڏي رڙهي آهي. تيرهين صديءَ جي وچ تائين سنڌو درياهہ پڻ پنهنجي اوڀر واريءَ شاخ (اوير پُراڻ) ذريعي، واڏو وهڪرو ڪوري نارِ ذريعي سمنڊ ۾ خارج ڪندو هو. گهٽ ڪري 3000 سال اڳ تائين، ننگرپارڪر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تعلقي جي آس پاس ٽين نديءَ، يعني لُوٽي، راجستان جي اولهه کان چوماسي جي بارش جو پاڻي ڪٺي اچي، ڪوري نارِ جي ذريعي خارج ڪندي هئي. ننگرپارڪر تعلقو ان وقت هڪ ٻيٽ هو.

ٽنهي ندين جو گڏيل پاڻي ڇڇر ٿي، ڪوري نار (لکپت وٽان) ۽ ڪڇ جي نارِ (ماندو جي پرسان) ذريعي عربي سمنڊ ۾ ڪرندو هو. ان ريت ڪڇ جي ڪاريءَ ۽ نارِ جو پاڻي مٺو رهندو هو. ان وقت ڪيترين ئي ڊنڍن جو مرڪب ”ڪڇ“ هڪ ٻيٽ هو ۽ ان جي همچورس پکيڙ 5000 ميل هئي. ان طرح تازي ۽ مٺي پاڻيءَ ڪري اتي مڇي توڙي موسمي پکي جام ملندا هئا. سنڌ، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي شڪاري قبيلن لاءِ ان وقت ڪڇ جنت جي مثل هو. ان ريت هي ٻيٽ ٽنهي ملڪن لاءِ پُل جو ڪم به ڏيندو هو. جاگرافيائي حالتون به ٽنهي ملڪن کي ڳنڍيندڙ هيون. اها صورتحال 6000 سال اڳ به هئي ته 1200ع ڌاري به موجود ڏسجي ٿي.

1226ع ۾ هاڪڙو سُڪي ويو. سنڌو درياهه اولهه ڏي ڌِڪجي ويو ۽ اهو ڪوري نارِ ذريعي ڪڇ جي نارِ ۾ نه پوندو هو. زميني تبديلين سبب ڪڇ جي نارِ جي سطح مٿي ٿي آهي، جنهن خشڪ ٿي ان کي رڻ ۾ تبديل ڪيو آهي. سنڌ، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا ڳانڍاپي جا ذريعا به ختم ٿي ويا ۽ ان طرح معاشي توڙي ثقافتي تعلقات به ٽُٽي ويا. رڻ اڃا به 24 کان 30 انچ سامونڊي پاڻي حاصل ڪري ٿو، جو جون کان آگسٽ تائين لڳندڙ زبردست چوماسي جي هوائن توڙي سمنڊ جي لهرن ۽ ويرن سبب چڙهي ٿو. ڪجهه پاڻي ”لوٽي“ ندي به پهچائي ٿي. هي پاڻي ڊسمبر تائين هجي ٿو ۽ سڄي رڻ ۾ ڏُٻڻ جهڙيون حالتون ڏسجن ٿيون. زلزلن سبب رڻ ۾ ٻيٽن جو وڏو تعداد پيدا ٿيو آهي، جن سنڌ سان آمدرفت کي سولو بنايو آهي. ٽي رستا روپار کان ننگرپارڪر، پُڇ کان ڏيپلو ۽ رحِمڪي بازار ۽ لکپت کان رحِمڪي بازار ۽ جاتي وڏي اهميت رکن ٿا. رڻ ڪڇ جي ٻيٽن جي ڪنارن سان ڪجهه گاهه ڄمندا آهن. اهي ٻيٽ سنڌين ۽ ڪڇين جا گڏيل چراگاهه هوندا هئا. هيءَ صورتحال تازي دور تائين جاري رهي.

ڪڇ جي چورس پکيڙ 7،616 ميل آهي. سراسري طور، اتر ۾ 12 انچ ۽ ڏکڻ ۾ 20 انچ برسات پوي ٿي. زمين گهڻو ڪري وِيران، وٽن کان سواءِ ۽ پهاڙي آهي. پر پهاڙي لاهين تي ساوڪ ڏسبي آهي. مکيه ڍنڍو مال چارڻ آهي. ساموندي ڪنارن تي مڇي به ماري ويندي آهي. سراسري طور ڪڇ ۾ ڏهن سالن ۾ هڪ ڏُڪر پوي ٿو، جڏهن ته سنڌ جي ٿر ۾ به ڏُڪر ٿيو وڃن. صدين کان ڪڇ جا ملاح، جهازران ۽ ڦورُو تاريخ ۾ مشهور آهن. سن 1762ع ۾ جيڪو پهريون جهاز ننڍي ڪنڊ مان انگلينڊ پهتو هو، سو ڪڇين ڪنهن به ٻاهرين مدد کان سواءِ ٺاهيو هو. جڏهن سورهين ۽ سترهين صديءَ ۾ هندي وڏو سمنڊ، پورچوگيزن جو سمنڊ سڏبو هو، ۽ اهي مضبوط ساموندي فوج رکڻ سبب مغلن جي معاملن ۾ دخل ڏيندا رهندا هئا، تڏهن جهانگير بادشاهه مسلمانن جي مڪي ڏانهن حج جي سفر واسطي ڪڇ جي راءِ کي ذميداريون سونپيون هيون. سنڌ لاءِ اهي ڪڇي ملاح دوستيءَ جي دور ۾ رحمت، ۽ دشمني جي زماني ۾ زحمت هوندا هئا.

ڪڇ جي نارِ جي سڪڻ تائين، جاگرافيائي طور سنڌ ۽ ڪڇ هڪ گڏيل زمين هئي. ڪاٺياواڙ پڻ سنڌ سان ڳنڍيل هئي، پر ان کي گجرات سان زميني سرحد هئي. هن جاگرافيائي جوڙ سبب سنڌ ۽ ڪڇ ۾ ثقافتي، سياسي ۽ معاشي لاڳاپن جو بنياد پيو. هي ٻئي مکيہ لاڳاپا ڪڏهن گهٽ ۽ ڪڏهن وڌيڪ پئي رهيا آهن، ڪڏهن هڪ کي اهميت ملي ٿي تہ ڪڏهن ٻئي کي ميڄتا حاصل رهي ٿي.

سنڌ ۽ ڪڇ جا شڪاري قبيلا (6000 ـ 3500 ق٠م)

گذريل هڪ لک سالن ۾ سمنڊ جي سطح گهٽ وڌ ٿيندي رهي آهي. ويهہ هزار سال اڳ سمنڊ اتر ملتان وٽ ۽ موجوده سطح کان 430 فٽ مٿي هو. ان دور ۾ اڪثر ڪري گنگا جا ميدان بہ سمنڊ هيٺ هئا. ڏسجي ٿو تہ پٿر جي وچئين دور جا ماڻهو، پوڙ وارن علائقن کان دکن جي ميدانن ڏانهن هليا ويا هئا. سمنڊ ٻارهن هزار سال اڳ سکر وٽ هو. اٺ هزار سال اڳ ٺٽي محمد خان کان هيٺ هو. هاڪڙي ۽ سنڌو درياهہ جي ڪنارن سان، سمنڊ جي هٽي وڃڻ جي صورت ۾ گهاٽن ٻيلن جنم ورتو ٿي. ان وقت ٻيلن جي همچورس پکيڙ اٽڪل روءِ 25000 ميل هئي. شڪاري قبيلن جي سنڌ ۾ آبادڪاري اٺ هزار سال اڳ ٿي هوندي، ۽ اهي ضرور ڏکڻ هندوستان مان ڪڇ جي رستي آيا هوندا. سنڌ ۽ ڪڇ جو هي پهريون ڳانڍاپو هو. ڪڇ جي نارِ (کاري) سنڌين ۽ ڪڇين مڇي مارڻ ۽ پکي ڦاسائڻ لاءِ استعمال ۾ آندي هوندي.

ابتدائي سنڌو تهذيبن جو زمانو (3500 ـ 2300 ق٠م)

هڙاپا کان اڳ يا ابتدائي تهذيب جون بيٺڪون بہ ان ايراضيءَ ۾ هيون، جتي هڙاپا ڪلچر وڌيو ويجهيو هوندو. مون 2500 - 1600 ق.م دور بابت جيڪو نقشو ٺاهيو آهي، ان ۾ انهن آبادين کي نشابر ڪيو ويو آهي. ريڊيو ڪاربن تجزين موجب انهن جو وڌ ۾ وڌ زمانو 3500 ق.م کان شروع ٿئي ٿو ۽ 2300 ق.م ڌاري ختم ٿي وڃي ٿو.

سنڌو شهنشاهت ۽ ان جا صوبا (2300 ق٠م ـ 1600 ق٠م)

سنڌو شهنشاهت جا گهٽ ۾ گهٽ پنج صوبا هئا: اوپارو، اتريون، ڏاکڻيون، وچيون ۽ اولاهون. اوپارئين صوبي جا ديهي ۽ شهري مرڪز سرسوتي، گهگهر ۽ چتانگ سان گڏ هئا. اوپاريون صوبو اولهہ ۾ دهلي ۽ اتر ۾ سنڌ جي سرحد کي ڇهندو هو. مرڪزي صوبي ۾ موجوده اُچ، سِبي، ڍاڍر، خضدار، وَڍ ۽ لس ٻيلو شامل هئا. ڏکڻ ۾ اهو سامونڊي ڪناري کان موجوده ننگرپارڪر شهر تائين پکڙيل هو.

ان دور ۾ رڻ ڪڇ خشڪ نہ هو. سرسوتي، هاڪڙو، سنڌو درياهہ ۽ لُوڻي ندين ان ۾ ڪرنديون هيون ۽ ان کي ڪشادي ڍنڍ جي صورت ڏينديون هيون، جنهن جي پکيڙ ان وقت چار هزار چورس ميل هوندي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمورو ڪڇ هڪ ٻيٽ هو، جنهن کي ڪڇ جي ڪارِي، ڪڇ جي نارِ ۽ خود سمنڊ گهيري ۾ ورتيو بيٺا هئا. اهو سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ جي وچ ۾ هڪ پل جي برابر هو. ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ اتر اولهه گجرات گڏجي ڏاکڻيون صوبو ٺاهيندا هئا. اتريون صوبو سنڌو، جهلم، راوي، بياس ۽ ستلج جي ڪنارن سان پنهنجا شهري تورڙي ڳوٺاٺا مرڪز رکندو هو. مرڪزي صوبي جي ايراضين کي ڇڏي اچڪو بلوچستان اولاهون صوبو ٺاهيندو هو.

سمجهيو وڃي ٿو ته هڙاپا، ڪالي ٻينگن، موهن جو دڙو ۽ لوٿل اترئين، اوڀارئين، مرڪزي ۽ ڏاکڻئين صوبن جا تختگاهه هئا. مفاصلي ۽ مواصلاتي حساب سان، ڏاکڻيون صوبو موهن جي دڙي کي ويجهي ۾ ويجهو هو، جو مرڪزي صوبي جو تختگاهه هو. موهن جي دڙي کان ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ پهچڻ لاءِ سنڌو درياهه ۾ ٻيڙين جو استعمال ڪبو هو. لوٿل پهچڻ لاءِ به ڪاٺياواڙ جي ڪناري سان ٻيڙن جو استعمال ڪبو هو. لوٿل ۾ موهن جي دڙي پهچڻ لاءِ مفاصلو موهن جي دڙي ۽ هڙاپا کان گهٽ هو. ڪڇ پهچڻ نهايت آسان هو، البت موهن جي دڙي کان ڪنهن ٻي جاءِ تي رڳو پنجاهه ميل پري پهچڻ به ڏاڍو ڏکيو هو، ڇو ته ان دور ۾ صرف ڏڳي گاڏي استعمال ٿيندي هئي، جڏهن ته اٺ ۽ گهوڙو اڃا پالتو جانور نه ٿيا هئا. ڏڳي گاڏي لاءِ سڌريل چارا گهربل هئا، جي اڃا کي ٿورا ٿيا هئا. موهن جي دڙي کان هڙاپا وڃڻ لاءِ هوا جي ڪوٽ سبب ٻيڙين جو سفر اٿانو رهندو هو، ڇو ته ٻيڙي ۾ ونجهه جو استعمال به اڃا عام نه هو. پر ڪڇ ۽ ڏاکڻين صوبي ڏانهن وڃڻ بلڪل آسان هو، ڇو ته چوماسي جي هوائن سبب (ڪم از ڪم اونهاري ۾ سيوهڻ تائين) ۽ پڻ ڪڇ جي ڪاري تائين پاڻيءَ جي چر سبب مواصلات سولي هئي. اترئين صوبي کان اڀرندي صوبي تائين پهچڻ البت ڏکيو ڪم هو. اهو مرڪزي صوبي کان هاڪڙي سرسوتي ذريعي آسان هو.

اڀرندي ۽ ڏاکڻين صوبن جي پيٽ ۾ اترئين ۽ مرڪزي صوبن ۾ پختي هڙاپا تهذيب جي اوسر ۾ وقت جي وِٿي ڏسجي ٿي. هن جي باري ۾ مختلف سمجهاڻيون ڏنيون وڃن ٿيون، جي اڻ پوريون ۽ متضاد آهن. ان جو موزون سبب پناهگيرن يا نون آبادڪارن طرفان، مرڪزي ۽ اترئين صوبي ۾ زمينن جي سڏاري لاءِ اختيار ڪيل طريقو ڏسجي ٿو. جڏهن آبادي جو دٻاءُ وڌيو ته اهي وري اوڀر ۽ ڏکڻ صوبن ڏي ان طرح هليا ويا، جيئن ابتدائي سنڌو تهذيبن جي ماڻهن ڪيو هو. قديم آثارن جي کوٽائين سان هن سمورري پکيڙ ۾ ثقافتي هڪجهڙائي ظاهر ٿي آهي.

هخامنشي سلطنت (519 _ 450 ق.م)

سنڌو تهذيبن جي خاتمي کان پوءِ شهري مرڪز تباهه ٿي ويا. سنڌ ۽ ڪڇ جي لاڳاپن جو سلسلو ايسين نامعلوم آهي، جڏهن وري سنڌ، 519 ق.م ڌاري دارا اعظم هٿان فتح ٿي. ان وقت اترين سنڌو ماٿر ”گنڌارا“ ۽ هيٺين سنڌو ماٿر ”سنڌو“ جي نالي سان مشهور هئي. دارا کي خواهش ٿي ته پنهنجي شهنشاهت کي ساموندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ زميني رستن سان ملائي ڇڏي. ڪڇ اچا هڪ بيٺ مثل هو ۽ ان جي جاگرافيائي حيثيت سنڌ سان منهن مقابل هئي، جنهن کي نظرانداز ڪرڻ ڏکيو هو. ان جا ملاح، ڦورُو ۽ جهازران سنڌ جي بندرگاهن ۽ سامونڊي واپار لاءِ خطرو ٿي سگهيا ٿي. دارا پنهنجي اميرالبحر اسڪائلاڪس کي پشاور مان سنڌو درياهه ذريعي سمنڊ تائين ۽ ان ريت ايراني نارِ ۽ ڳاڙهي سمنڊ تائين، موڪلڻ جي رٿابندي ڪئي هئي. هو ڪڇ جي اهميت کي نظرانداز نه ٿي ڪري سگهيو. پر ان کي فتح ڪري پنهنجي ويهين صوبي "سنڌو" ۾ ملائڻ جو خواهشمند هو. ان ريت هن سنڌ جي بندرگاهن تان مصالحي، عاج ۽ ڪاٺ جي واپار کي باقاعدي جاري رکڻ جي خاطري ٿي ڪئي. سنڌ ۽ ڪڇ کي هخامنشين ستر ڪان هڪ سو ويهن سالن يعني 450 ق.م يا 400 ق.م تائين قبضي ۾ رکيو هوندو. جڏهن پراڻهان صوبا سنڌو، گنڌارا، مصر، وغيره آزاد ٿي ويا. سنڌ، پنجاب ۽ ڪڇ ننڍن ننڍن ٽڪرن ۾ ورهائجي ويا ۽ گنڌارا تي مختلف قبيلن جي حڪومت قائم ٿي. هي حڪومتون سن 327-325 ق.م ڌاري سڪندر جي سنڌو ۽ گنڌارا تي حملي وقت موجود هيون.

سڪندر جو حملو (325 ق•م)

سڪندر پنهنجي دور ۾ ڄاتل سموري دنيا کي فتح ڪرڻ چاهيو ٿي. هن جي فوجن اوپر طرف (پنجاب ۾) وڌڻ کان انڪار ڪندي، موٽڻ تي زور پريو. هندستانين ۽ يونانين کي، سنڌو درياهه ۽ ايراني نارِ جي ذريعي يونان ڏي واپس ٿيڻ جي چاڻ هئي. حالتن جي مجبوري تحت سنڌ جي حڪومتن کي ته فتح ڪيو ويو، مگر ڪڇ تي ڌيان نه ڏنو ويو، جو ته ان جي اهميت جو سڪندر کي احساس نه هو ۽ نه وري سندس فوجن جي وڏيڪ ڪنهن مهم کي سر ڪرڻ جي مرضي هئي. جڏهن ته هن جي پٽالا (برهمڻ آباد يا ڪو بيو ويجهو شهر) ڇڏيو، ته اتي يونان-مخالف بغاوت شروع ٿي وئي. گهڻو ڪري هي بغاوت چندرگپتا موريا ۽ موئرس (موريا) پٽالا جي حاڪم جي اشاري تي ٿي هئي. سڪندر جو دوست ۽ اميرالبحر، نيارڪس، اڃا سنڌ ۾ موجود هو، جو بغاوت کي چيپاٽڻ کان سواءِ بلڪل تڪڙ ۾ اسي جهازن جو بيڙو وٺي هليو ويو. گمان آهي ته ڪڇين پڻ بغاوت ۾ حصو ورتو هوندو، جي مطيع نه ڪيا ويا هئا ۽ نيارڪس کي به ڪڇي ملاحن جي حملي جي خطري جو احساس ٿيو هوندو. نيارڪس جي روانگي کان سنت پوءِ سڄي سنڌو ماٿر ۾ فساد پکڙجي ويا هئا. يونانين کي ڪڇ کي فتح نه ڪرڻ جي سزا ملي هئي، جو ان وقت سنڌ جي تحفظ لاءِ هڪ اڻ ٽر بيٺ هو، جيئن اڄ عدن، سنگاپور ۽ جبرالٽر وغيره آهن.

موريا خاندان جي حڪومت (324 ـ 187 ق•م)

ننڍي کند ۾ سڪندر اعظم جيڪي ملڪ فتح ڪيا، انهن جا وارث موريا خاندان وارا ٿيا. چندرگپتا موريا، 301 ق.م ڌاري، ڪڇ جي دفاعي اهميت کي محسوس ڪندي، ان کي پنهنجي شهنشاهت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ ملائي ڇڏيو. اشوڪ اعظم جي موت (232 ق.م) بعد هن جي حڪومت ٽڪرا ٽڪرا ٿي، آزاد رياستن ۾ تقسيم ٿي، جيئن سنڌ ۽ ڪڇ وغيره. هي سلسلو 187 ق.م تائين هلندو رهيو.

يوناني باختري (184 ـ 70 ق•م)

يوناني باخترين کي نه رڳو ڪڇ جي اهميت جو اندازو هو، پر گڏوگڏ ڪين ڪاٺياواڙ جي اهميت جو به احساس هو. پنهي ملڪن کي فتح ڪيو ويو. هي رياستون 70 ق.م تائين انهن جي قبضي ۾ رهيون، جي پوءِ سٿين والاريون.

سٿين خاندان (70 ق•م ـ 46ع)

يوناني باخترين وانگر سٿين پڻ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ کي پنهنجي شهنشاهت جي ڏاکڻين حصي طور شامل ڪيو هو. ان جو مطلب ته هيٺينءَ سنڌ تي ايسين حملو ممڪن نه هو، جيسين ڏاکڻين ضلعن کي ضابطي ۾ نه ٿي آندو ويو.

پارٿي خاندان (46 ـ 78ع)

هن گهراڻي جي حاڪم گونڊوفرنس، جنهن هيٺين سنڌ کي فتح ڪيو، پنهنجي پيشروئن وانگر ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ کي به قبضي ۾ رکيو هو.

ڪشن خاندان (62 ـ 283ع)

جڏهن چئن ملڪن جي فاتحن ڪشن خاندان، هيٺين سنڌو ماٿر هٿ ڪئي، تڏهن اهي پهريان حاڪم هئا، جن کي اسان جي ڏاکڻين سرحد جي اهميت جو احساس نه ٿيو، ان ڪري ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ کي هٿ نه لاتو ويو. ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ کي نظر انداز ڪرڻ جا ڪين ستت ئي نتيجا پوڳڻا پيا، ۽ حالتون خراب ٿينديون ويون. سٿين حاڪم، رودرادمن، پهريان ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ کي والاريو، ۽ پوءِ هيٺين سنڌ توڙي سنڌو سؤوير تي قبضو ڪيو. انهن جو هي قبضو سئو سالن ڪان به وڌيڪ وقت جاري رهيو. البت ٽالمي لکيو آهي ته سن 140ع ۾ جڏهن هو پنهنجي جاگرافي وارو ڪتاب تحرير ڪري رهيو هو. تڏهن به هيٺين سنڌ ڪشن خاندان جي قبضي ۾ هئي.[1] ان جو مطلب ته رودرادمن، سن 135ع ڪان سن 145ع جي وچ ۾ ڪنهن وقت سنڌ کي فتح ڪيو هوندو. سن 175ع ڪان پوءِ سنڌ ۾ ننڍيون ننڍيون راڄڌانيون قائم ٿيون. يا وري ڪن پاڳن تي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ وانگر سٿين خاندان جو راڄ قائم هو. سنڌ تي ڪشن خاندان جو راڄ 65ع ڪان 175ع تائين، يعني ته برابر هڪ سئو ڏهه سال هليو هوندو.

---

(1) جي. ڊبليو مڪ ڪرنڊل، "قديم هندستان جيئن ٽولمي ڏٺو" (انگريزي).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساساني خاندان(176 ـ 367ع)

ايران جي هن گهراڻي سنڌ تي 283ع ۾ قبضو ڪيو، جو سن 367ع تائين جاري ڏسجي ٿو. شاپور ثاني سن 365ع ڌاري، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ کي نشانو بڻايو، پر اهو رڳو هڪ حملو هو. انهن جو سنڌ تي قبضو نه ته اثر وارو هو، ۽ نه وري سياسي توڙي ثقافتي لحاظ کان ديرپا ثابت ٿيو. سن 395ع کان پوءِ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ تي گپتا گهراڻي جو قبضو قائم ٿيو.

وليڪا خاندان(367؟ ـ 470ع؟)

سنڌ سن 367ع ڌاري آزادي حاصل ڪري ورتي. ستت چندرگپتا ثاني وڪرماديته (380-415ع) ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ ساڪا حڪومت جي پڄاڻي آندي. هو سنڌ جي وليڪا وارن جو مخالف هو، پر ڪڏهن به ان کي فتح نه ڪري سگهيو. سنڌ ۾ وليڪا وارا طاقتور هئا. مهرولي جي لوهي ٿنڀي (دهلي) تي لڳل ڪتبي موجب، چندرگپتا سنڌو جا ست منهن پار ڪيا هئا. ان جو مطلب ته هن دوآبي جي منهن کان به گهٽو هيٺ، جو اڄوڪي حيدرآباد ٽنڊي الهيار روڊ تي هوندو، سنڌوءَ جي ڊيلٽا کي پار ڪيو. هي صرف هڪڙو حملو هو. هن نه ته تختگاهه کي فتح ڪيو ۽ نه ڪا ہي وڏي ڪاميابي ماڻي هئي. گپتا جي گورنرن ڪڇ تي 500ع تائين حڪومت ڪئي. ان سال ۾ سنڌ جي راءِ خاندان ڪڇ جي اهميت کي تسليم ڪندي، ان کي پنهنجي قبضي ۾ آندو. ان ريت ڪڇ تي سنڌ جو قبضو قائم ٿيو.

راءِ خاندان(499 ـ 640/41 ع)

گپتا خاندان ختم ٿيو ته سندن سلطنت ٽڪرا ٽڪرا ٿي وئي. ان ڪري راءِ خاندان ڪڇ تي قبضو ڪيو. پٽارڪ هتان جو آخري گورنر هو. ولڀين ستت پاڻ کي ڪاٺياواڙ ۾ مستحڪم ڪيو. انهن جو راءِ وارن سان سٺو تعلق هو. ان طرح سنڌ کي پراٽيهارن جي ٻن مضبوط بادشاهن يعني راجپوتانا ۽ ڏکڻ گجرات جي امڪاني حملي خلاف تحفظ جو سٺو موقعو ملي ويو. [1]

برهمڻ خاندان(640/41 ـ 712ع)

چچ کي ڪڇ جو ڀاڱو پنهنجي بادشاهت جي حصي طور مليو هو. هن 641ع ۾ اولهه طرف يلغار ڪري، مڪران کي پنهنجي حڪومت ۾ ملايو. سندس ملڪ ۾ پنج صوبا ملتان، اڇ، اروڙ، سيوستان ۽ برهمڻ آباد جي نالن سان هئا. ڪڇ جو صوبو آخري پرڳڻي ۾ شامل هو. چچ کان پوءِ سن 662ع ۾ سندس ڀاءُ چندر حاڪم ٿيو ۽ ست سال بادشاهي ڪيائين. سن 670ع ڌاري سنڌ ٻه ٽڪرا ٿي وئي: ملتان ۽ اروڙ

(1) راءِ خاندان جي دور حڪومت بابت عالمن ۾ اختلاف آهي. تازي تحقيق موجب هن گهراڻي 550ع (؟) ۾ حڪومت حاصل ڪئي، ۽ انهن جي حڪومت جو خاتمو 652ع ۾ ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

توڙي اچ ڏاهر جي حوالي ٿيا. جڏهن تہ ڏاڪٽيان صوبا ڏهرسينہ جي قبضي ۾ اچي ويا. هي ٻئي پائر هئا. ڏهرسينہ ٽيهہ سال يعني تہ 700ع تائين زنده هو. سندس دور ۾ ڪڇ تي چاوڙي سردار جسراج قبضو ڪيو. هي واقعو سن 685ع کان 696ع تائين، ڪنهن وچ واري عرصي ۾ ٿيو هوندو. ڏهرسينہ جي موت کان پوءِ سڄي سنڌ وري متحد ٿي راجا ڏاهر جي حڪومت هيٺ اچي وئي. هن ڪڇ کي واپس وٺڻ جي ڪوشش نہ ڪئي. ماٺهو اڳ ۾ ئي هندو ڌرم ۽ ٻڌ ڌرم جي نالي ۾ ورهائجي چڪا هئا. اجوڪي پاڪستان جي حدن ۾ ٻڌ ڌرم اجا قائم هو، جڏهن تہ ننڊي ڪنڌ جي ٻين حصن مان برهمڻ، پوڏين کي هڪالي ڪڍيو هو. بعد ۾ ڪڇ جو ملڪ چاوڙي راجا ڪلياڻ والاريو. ڏاهر وڏي غلطي ڪئي جو ڪڇ تي ڌيان نہ ڏنائين. ڪڇ جي ڦورن، عربن کي لٽيو هو. ممڪن آهي تہ سنڌ جا ساموندي ملاح بہ انهن سان گڏ هجن. ڏاهر جو هي موقف درست هو، جڏهن حجاج کي موت ڏني هئائين تہ لٽيرن ۽ ڦورن تي هن جو ڪو بہ قبضو ڪونهي پر ڪڇ جي جاگرافيائي اهميت کي نظر انداز ڪرڻ سبب، پنهنجي بادشاهت بہ وڃايائين. ڏاهر جو هيئين سنڌ تي ڪو خاص ضابطو نہ هو. سن 700ع ڌاري هڪ سنڌي قبيلو ڪاٺيا سنڌ مان ڪڇ ڏانهن لڏي رهيو هو. انهن اوير ڪڇ ۾ سن 725ع کان 740ع جي وچ ۾ ڪنهن سال ڪنٿ ڪوٽ تختگاهہ ڪي وسايو هو. جلد پوءِ اهي ڪاٺياواڙ لڏي ويا ۽ خود اهو ملڪ بہ پوءِ سندن نالي تي مشهور ٿيو. هي لڏ پلاڻ ماٺهن جي وڏڻ ڪري نہ ٿي هئي، پر ان جا ضرور ڪي سياسي سبب هئا.[1]

سنڌ تي عربن جي ڪاهہ (712ع)

عربن سنڌ تي 712ع ۾ قبضو ڪيو پر انهن ڪڇ کي نہ والاريو. يا تہ عربن کي ڪڇ جي اهميت جو اندازو نہ هو يا وري محمد بن قاسم جي تکڙي واپسي جي ڪري ائين ٿيو هو. سندس جاءِ نشينن مان جنيد (724-730ع) ۽ ان جي نائبن ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات، اجين، چتور، نيلمر، ٻيلامن، جرز، جرموڊ، منڊل، ٻهناز، ڀڙوچ ۽ مالوا خلاف حملا ڪيا. حملن جو مقصد فتوحات بجاءِ ڦرلٽ جو مال هٿ ڪرڻ هو، ڪڇ جي نارِ کان سڄي ڏکڻ سنڌ جي سرحد غير محفوظ هئي. جاگرافيائي حالتن جو فائدو وٺندي، لٽا (چالوڪيہ)، مالوا (پارٿيهارا)، ڏکڻ گجرات ۽ ڀڙوچ (جيہ ڀٽا)، ڪڇ (راجا ڪلياڻ چاوڙو) ۽ اتر گجرات توڙي ڪاٺياواڙ (سلاديتہ 5 يا 6 ولڀي) جنيد جي نائبن کي 730ع کان 738ع جي وچ ۾ ڪنهن سال ۾ شڪست ڏني. هنن گڏجي عربن جي خلاف سنڌ ۾ هڪ بغاوت کي بہ ڀڙڪايو. سنڌ جي گورنر تميم کي سنڌ ڇڏڻي پئي، جنهن کي وري حڪم اچي فتح ڪيو، جنهن عربن جي حفاظت لاءِ هڪ شهر محفوظ نالي سان آباد ڪيو.

---

(1) پنهور صاحب اروڙ کي صوبو لکيو آهي، جڏهن تہ هي شهر تختگاهہ طور سِڌو بادشاهن جي ضابطي ۾ هو، ۽ ملڪ ڇهن صوبن ۾ تقسيم ٿيل هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سن 738ع ڌاري صورتحال جي سنگيني سبب، اوپر ۾ عربن جي توسيع پسند پاليسي تي ورڇ سوچيو ويو. سنڌ جو عرب دور ڪو امن پريو نـ هو. حالتن جو فائدو وٺندي، هڪ مقامي حاڪم سن 746ع ۾ خود مختياري جو اعلان ڪيو. هي خود مختياري پنج سال هلي. چئي سگهجي ٿو تـ جنيد جي حملن عربن کي فائدي بجاءِ نقصان ڏنو هو.

سنڌ ۾ عباسي گورنر (751 ـ 854/55ع)

هن دور ۾ ڪڇ تي چاوڙن جي حڪومت هئي. ان وقت سمن جي هڪ فرد لاکي ڦوراڻي جو اولاد نائين صدي ۾ سنڌ مان لڏي آيو هو. اوپر ڪڇ ۾ پنهنجي ننڍڙي حڪومت ناهي ورتي هئي. عربي ماخذن ۾ ڪاٺياواڙ جي وليڀي بادشاهت ۽ اترئين گجرات طرف هشام تغلبي جي حملن جو ذڪر ملي ٿو. ان جي برعڪس قديم آثارن جي شاهدين مان معلوم ٿيو آهي تـ هي حملو 766ع ڌاري ٿيو هوندو، جڏهن اجا سنڌ تي عمر بن حفص جي حڪومت هئي. هن حملي ۾ وليڀي تختگاهہ تباهہ ڪيو ويو، پر ڪاٺياواڙ کي هڙپ نـ ڪيو ويو ۽ نـ وري ڪڇ تي ڪاهون ڪيون ويون. هن حملي جو فائدو ڏکڻ گجرات جي پراٿيهارن ورتو، جن ڪاٺياواڙ جي حاڪم سلادتيہ 8 (وليڀي) کي شڪست ڏئي ملڪ کي بہ هڙپ ڪيو. سنڌ ۾ عباسي دور ۾ لاڳيتو حالتون خراب رهيون ۽ گورنر تبديل ٿيندا رهيا. هڪ صدي ۾ ٽيهہ حاڪم تبديل ٿيا. [1] انهن مان چوڏهن نااهل هجڻ ڪري معطل ٿيا، ٽي ويڙهہ ۾ مارجي ويا، چار هت سنڌ ۾ پنهنجي موت مئا، ۽ ٻن کي تـ وڏي واڪي ناڪام سڏيو ويو. هن صورتحال ۾ آبپاشي انتظام بحال نـ ٿي سگهيو. بدامني زور وٺي وئي ۽ مقامي قبيلا لاڳيتو بغاوتون ڪندا رهيا. ان دور ۾ (800ع ڌاري) هتان سمن جو قبيلو (جي هندو هئا) لاکي ڦوراڻي جي قيادت ۾ ڪڇ ڏي لڏي ويو. سندس پٽن پوءِ چاوڙن جي پاڇي هيٺ اوپر ڪڇ ۾ ننڍڙي بادشاهت قائم ڪري ورتي. سندن حڪومت 985ع تائين هلي. ان جو مطلب تـ سمن ڦريون پيرو ڪڇ تي 175 سال راڄ ڪيو. ڏسجي ٿو تـ سنڌ جي عربن جا گجرات جي پراٿيهارن سان سٺا تعلقات نـ هئا. گجرات جي حاڪمن جي دکن جي راشٽريڪوٽن سان ويڙهہ هلندڙ هئي. عرب سياحن ۽ واپارين دکن جي حاڪمن جو سٺن لفظن ۾ ذڪر ڪندي، انهن کي "بلهارا" Balhara سڏيو آهي ۽ کين دعائون بہ ڪيو آهن.

سنڌ ۾ هباري دور (854 ـ 1010/11ع)

سنڌ تي هبارين سن 854ع کان سن 1010ع تائين خود مختيار ٿي حڪومت ڪئي هئي. اهي هبار بن اسود جو اولاد آهن، جي سن 730ع کان سن 738ع جي وچ ۾ ڪنهن سال ۾ سنڌ ۾ پهتا هئا. يمانين ۽ حجازين (ترارين) ۾ گهرو لڙائي ٿي تـ هبارين پنهنجو ڪردار ادا ڪندي حجازين جو پاسو ورتو. عباسي

(1) حقيقت ۾ عباسي دور ۾، بغداد پاران سنڌ ۾ چوٽيهہ گورنر مقرر ٿيا.

حاڪم عمران بن موسيٰ برمڪي يمانين جي مدد ڪئي هئي. هبارين جي سردار عمر بن عبدالعزيز، سن 840ع ڌاري عمران کي مارائي وڌو هو، ان طرح ڪيس اڳتي اچڻ جو موقعو مليو ويو. مختلف سنڌي قبيلا جت، ميد ۽ ڪي ٻيون ذاتيون هبارين جي مدد ۾ وڌي آيون. نيٺ هباري سن 854ع ۾ سنڌ تي قابض ٿي ويا. عمر بن عبدالعزيز کي خليفي المتوڪل ان شرط تي سنڌ جو حاڪم تسليم ڪيو تہ سندس نالو جمعي جي خطبي ۾ پڙهيو ويندو، باقي سيني معاملن ۾ هباري حاڪم آزاد هئا.

هبارين جي دور ۾ سنڌ جو صوبو بلڪل پرسڪون ۽ خوشحال هو، جڏهن تہ بنو اميہ ۽ بنو عباس جي زماني ۾ لاڳيتي گڙٻڙ رهي ۽ حالتون خراب ڪان خراب تر ٿينديون ويون. زراعت جي واڌ صرف امن امان ۾ ٿيندي آهي. هباري جيئن تہ وچ سنڌ ۾ رهندا هئا ۽ خود بہ زميندار هئا، انَ ڪري زرعي مقصدن لاءِ آبپاشي جي اهميت کان بہ پوري طرح خبردار هئا. سندن سامهون وڏو مسئلو پراڻن ۽ قديمي نالن ۽ ڪڙين جي بحالي ۽ نون واهن شروع ڪرائڻ جو هو تہ جيئن پوکي راهي لاءِ ترت ۽ مناسب پاڻي ملي سگهي. هنن قدمن سبب مقامي آبادي ۾ سندن وقار وڌي ويو. هبارين مقامي ٻوڏين ۽ هندن سان سٺا تعلقات قائم ڪيا، جن ۾ هڪ الور جو هندو راجا هو جو خود مختيار بہ ٿي چڪو هو. سنڌي قبيلن جي اڪثريت سان بہ سندن سٺا لاڳاپا هئا، خاص طرح راجپوت نسل جي سمن سان جي هندو بہ هئا تہ مسلمان بہ هئا. جڏهن سنڌ ۾ هبارين جي حڪومت هئي، تڏهن ڪڇ ۾ سمن جو راڄ قائم هو. سنڌ جي سمن ۽ ڪڇ جي سمن جا سٺا تعلقات هجڻ سبب، هبارين ۽ ڪڇ جا تعلقات بہ بهترين رهيا. ڪڇ جو رڻ اجا نار هو، ۽ سنڌ کي ڏکڻ کان حملي جو خطرو ٿي سگهيو ٿي، پر ڪڇ جي سمن سان دوستي هجڻ ڪري اهو خطرو نہ رهيو هو.

ڪڇ جي چاوڙن جو اتان جي سمن سان رت جو رشتو هو. چاوڙن جي گجرات جي چالوڪين ۽ راشٽراڪوٽن سان لاڳيتي دشمني رهندي هئي. اهو هبارين جي مفاد ۾ هو تہ سنڌ جي سمن جي معرفت، ڪڇ جي سمن سان بهترين لاڳاپا رکن تہ جيئن گجرات جي مضبوط حاڪمن کي پلي سگهجي. گجرات جي حملي جي صورت ۾ ڪڇ جي سمن جو وڌ ۾ وڌ مدار سنڌ جي سمن تي هو. انهن ڪاٺياواڙ جي مقامي حاڪمن سان بہ سٺا تعلقات رکيا. ياد رهي تہ سنڌ ۽ گجرات جي وچ ۾ ڪاٺياواڙ هڪ وڏيڪ بفرزون جي حيثيت رکندڙ رياست هئي.

عباسي خلافت مامون جي موت کان پوءِ زوال پذير ٿي. اهي قوتون جي عباسين جون مخالف هيون، انهن اوير جي شهنشاهت جي خيال کي هٿي ڏني. ان کان علاوه، فوج جو رياست جي معاملن ۾ دخل ۽ شيعا بادشاهتن جو اڀرڻ بہ سندن زوال ۾ معاون بنيو. شيعا حاڪمن پورو زور عباسي طاقت کي ختم ڪرائڻ تي لڳايو. ابتدا ۾ پهرين فاطمي خلافت جو تيونس ۾ ۽ سٺ سال پوءِ مصر ۾ هڪ وڏيڪ طاقت

طور اسرڻ، اهي سڀ واقعا عباسين جي مخالفت ۾ هئا. فاطمين جا ارادا ڪڏهن بہ منظم طور سامهون نہ آيا. انهن جو ظاهري مقصد عالمي سطح تي اسلامي ملڪن جي بادشاهت قائم ڪرڻ هو. عملي طور تي فاطمين ننڍي ڪنڊ، مرڪزي ايشيا ۽ بغداد ۾ تبليغي ڪم لاءِ ماڻهن موڪلڻ کان سواءِ ٻيو ڪجھ بہ نہ ڪيو. ڪجھ شيعا رياستن جهڙوڪ يمن، حجاز، فلسطين، آفريڪا جي گاڙهي سمنڊ جو ڪنارو، سسلي ۽ تيونس کان علاوه ادريسين، خارجين، رستمين ۽ قرامطين جو وجود بہ ملي ٿو. پر اهي نہ تہ فاطمي شهنشاهت جو حصو هئا ۽ نہ وري ان سان لاڳاپيل هئا. قرامطين جو تعاون خالص واپاري ۽ مالي فائدن لاءِ هوندو هو. البت ايترو ضرور ٿيو تہ سنڌ، ملتان ۽ مرڪزي ايشيا جهڙن پرانهن علائقن ۾ فاطمين وڏي جذبي سان اسماعيلي ازم کي ضرور پکيڙيو هو. سنڌ جي هبارين ان ۾ ڪو بہ دخل نہ ڏنو ۽ جمعي جي خطبي ۾ عباسين جو نالو بہ وٺندا رهيا. اخر ۾ هبارين کان نهايت سولائيءَ سان سومرن واڳ ورتي. سومرا مقامي اسماعيلي هئا، ۽ انهن جي دور ۾ هي مکيہ مذهب (فرقو) ٿي اڀريو. انهن جي ابتدائي 175 سالن جي حڪمراني ۾ مرڪزي ايشيا، سيستان، افغانستان ۽ اڃوڪي بلوچستان تي طاهرين، صفارين، سامانين ۽ آل بويہ وارن جي حڪمراني هئي. انهن جو دور مختصر رهيو. هو هر وقت پاڻ ۾ وڙهندا رهيا، ان ڪري ڪين ڪڏهن بہ سنڌ جي معاملن ۾ دخل ڏيڻ جو وجھ نہ مليو.

سنڌ جي هبارين جي اوڀر واري سرحد، پراتيهارن جي بادشاهت سان لڳ هئي، جيڪا بنگال ۽ اتر هندستان تائين پکڙيل هئي. خوش قسمتيءَ سان هوائي جهازن جي استعمال کان اڳ، ڪڏهن بہ سنڌ تي اوڀر کان حملو نہ ٿيو. [1] هي اشارو پاڪ ڀارت جنگ 1965ع ڏانهن آهي. ان هوندي بہ هبارين وڏي فوج رکي جنهن ۾ هاٿي بہ شامل ڪيا ويا هئا. ملتان ۾ بنوسامہ جي حڪومت هئي، جن طاقتور راجائن کي بہ، مندرن جي آڙ ۾ ضابطي ۾ رکيو هو.

مرڪزي ايشيا جي سامانين وچ صدي ڏاري مڪران جو قبضو وڃايو ۽ ان تي معدان ۽ ان جي اولاد جي حاڪميت قائم ٿي. مقامي آبادي جي اڪثريت اڃا اسلام قبول نہ ڪيو هو. ان هوندي بہ نون حاڪمن کي وڏي مڃتا ملي. ماڻهن معدان کي مهراج (بادشاهن جو بادشاهہ) جو لقب ڏنو هو. سامانين موجوده بلوچستان (مڪران کان سواءِ) تي حڪمراني ڪئي، پر سنڌ جي مامرن ۾ دخل نہ ڏنو. شيعا بوحدن، سجستان (سيستان) ۽ خراسان (مرڪزي ايشيا) جي وڌندڙ طاقتن ۽ بغاوتن سبب ساماني ڪمزور ٿيا. ڏکڻ آمو درياهہ جي ساماني خطي ۾ سن 994ع ڌاري، غزنوي ڪامياب ٿيا. ٿوري وقت ۾ هن نئين قوت سنڌ، ملتان، مڪران ۽ ڪانياواڙ لاءِ خطرناڪ صورتحال کي جنم ڏنو. ان ريت نون امڪانن ۽ حالتن کي منهن ڏيڻو پيو.

(1) هي اشارو هندستان-پاڪستان جنگ ڏي آهي، جا 1965ع ۾ لڳي.

سومرن جي حڪومت (1010/11 ـ 1351ع)

سومرا مقامي اسماعيلي هئا، جن مقامي هباري عربن کان سن 1010ع ڌاري حڪومت ورتي. ابتدائي 110 سالن ۾ ڪڇ ۾ سولنڪي (سولنگي) يا گجرات جا چالوڪيه، جي ڪڇ تي گورنر موڪليندا هئا، سومرن جا همعصر هئا. ڪڇ اڄا پيٽ هو. سلطان محمود غزنوي ڪاٺياواڙ تي حملو ڪيو، سومنات جو مندر ڊهرايائين، ڦرلٽ جو مال گڏ ڪيائين ۽ پندرهن ڏينهن جي اندر سومنات کي ڇڏي هليو ويو. انيوادا جو حاڪم ڀيم ديو اول ڀڄي ويو. پر سومنات جي زوال تي هن ۽ مالوا جي هندو بادشاهه پرماديوا، محمود خلاف جنگ جي تياري ڪئي. رڻ ڪڇ ان وقت هڪ کاري هو، ان ڪري اتي ترسي بيڙيون گڏ ڪرڻ جوڳو جو ڪم هو. اهو ئي سبب آهي جو محمود ننگرپارڪر پهچڻ لاءِ اٽڪل روءِ ساڳيو رستو ورتو جو 326 سال پوءِ محمد تغلق اختيار ڪيو هو. محمود ٿر کان ٿيندو مرڪزي سنڌ ۾ منصوره پهتو. شايد اتان جي حاڪم خفيف سومري کي ڀوڙي ماريو ويو. منصوره کي تاراج ڪري، اتر سنڌ جي جتن کي سزائون ڏئي، محمود ملتان ۽ گومل لڪ کان سنڌ تي حملو ڪيو ۽ ان لاءِ ڪڇ جي نار استعمال ٿي. پاڻي ۽ ڪاڌي جي کوٽ سبب حملي آور کي ڳرو نقصان برداشت ڪرڻو پيو. محمود بلاشڪ هڪ بهترين جنرل ۽ سپاهي هو، پر هي جوڳو صرف هندو موت کان بچڻ لاءِ ڪيائين. گجرات جي بادشاهه ڀيم چالوڪيه، محمود جو پيڇو ڪندي، هڪ مضبوط پٿر جي پل ذريعي انڊس کي پار ڪندي (اها شايد ڪڇ جي کاري هجي) سنڌ تي حملو ڪيو. سنڌ جي هڪ مقامي حاڪم هموڪا سومري مقابلو ڪيو، جنهن ۾ پاڻ مارجي ويو، پر سنڌ تي قبضو نه ڪيو ويو. سنگهار سومري (1098 - 1106ع) ڪڇ تي ڪاهه ڪئي هئي. چئي نه ٿو سگهجي ته هن ڪڇ جي ڪن حصن تي قبضو ڪيو هو يا نه، پر اندازو آهي ته ڪڇ جي سمن ۽ ڪاٺين هن حملي لاءِ سومرن کي پڙڪايو هوندو.

ٻارهين صدي جي پهرئين اڌ ۾ ڪڇ ۽ گجرات سان سنڌ جا لاڳاپا خراب ٿي ويا. جڏهن سمها سدراجه سنڌ جي راجا (لاڙ جو ڪو مقامي سومرو حاڪم) کي شڪست ڏني. سد راجا سنڌ جي سفير کي چيو هو ته هن حملي لاءِ ڪيس چالوڪين ۽ ٻين بادشاهن جي مدد حاصل هئي. سنڌين ۽ چالوڪين ۾ چمند راجا (1053-1086ع) جي دور جي ابتدا کان دشمنيون شروع ٿي ويون هيون.

سن 1147ع ۾ لاکي جي قيادت ۾ (هي ننڍڙو لاکو ڦلاڻي آهي ۽ نه وري لاکو گوراهو) پيو پيرو ڪڇ تي سمن جي حڪومت قائم ٿي. هن انقلاب وقت کين سنڌ جي سومرن جي مدد حاصل رهي. هن تبديلي ۾ اسماعيلي ڪردار به ڪم ڪيو. لاکو 1175ع ۾ فوت ٿيو ته سندس پٽ راڏڻ حاڪم بنيو. گجرات جي چالوڪين ڪڇ ۾ بغاوتن کي منظم ڪرايو ۽ موت ۾ سڄي ڪڇ کي سومري سردار ڦتو فتح ڪري، موٽندي پوڏيسر پهچي ان کي تاراج ڪيو. ان طرح هن راڏڻ جي پائداري لاءِ راهه هموار ڪئي. ڦتو جي

خلاف وري گجرات جي حاڪم ڀيمر ديو چالوڪيہ ثاني (1178 - 1241ع) حملو ڪرايو. ويڙهہ ڪان پاسو ڪيو ويو. راڌڻ جي سگهاري ٿيڻ سان سنڌ کي فائدو پهتو.

هيما چندرا موجب گجرات جي بادشاهہ ڪمارا پالا چالوڪيہ (1200 - 1229ع) ڪڇ کي هڙپ ڪيو ۽ سنڌ جو حاڪم سندس ڏن پرو ٻنجي ويو. هي بيان حاڪمن کي خوش رکڻ لاءِ گهڙيو ويو هو.[1] ڪڇ راڌڻ جي اولاد جي هٿن ۾ رهيو. جڏهن تہ سنڌ جا ٻہ حصا ٿيا. اتر تي قباچہ جي ۽ هيٺين سنڌ تي سومرن جي بادشاهي برقرار رهي.

ڪڇ جي نار 1226ع ڌاري مڪمل خشڪ ٿي وئي. سنڌ جا ڪڇ سان ساموندي رستي ڪان علاوه ٻيا رستا بہ ڪٽجي ويا. ان صورت ۾ ڪمارا پالا ٿوري وقت لاءِ ڪڇ ڪان ڏن ورتو هوندو. ٻارهين ۽ تيرهين صدين ۾ سڄي دنيا ۾ موسم خشڪ ٿي وئي هئي. ان ڪري مرڪزي ايشيا ۾ منگولن جي لڏ پلاڻ ٿي. لوٽي ۽ سنڌو درياءَ ۾ پاڻي جي ڪوٽ ٿي. هاڪڙو مڪمل سڪي ويو. سنڌ جا ڪڇ سان ويجها لاڳاپا ختم ٿي ويا. ڪڇ جي نار جي ٻنهي پاسن سان، سنڌ توڙي ڪڇ ۾ شهر زوال پذير ٿيا. البت ٻنهي ملڪن ۾ سياسي رابطو ٿورو گهڻو بحال هو. معاشي حالتن جي ڏہاءَ سبب، جاڙيجن 1215 ڪان 1296ع واري عرصي ۾ ڪائين کي ڪڇ مان تڙي ڪڍيو.

ڪڇ جي لوڪ شاعري موجب سومرن جي شاهي خاندان جي عورتن کي ڪڇي سپاهين بچايو هو، جڏهن سن 1297ع ۾ علاءُالدين جي لشڪر لاڙ تي حملو ڪيو هو. هي ڳالهہ ڪوڙي آهي يا سچي ان کي ڇڏي ڪري، سنڌ ۽ ڪڇ جي سياسي لاڳاپن جو هي هڪ عمدو مثال آهي. سومرن جي پوري دور ۾ ڪڇ تي جاڙيجن سمن جي حڪمراني رهي ۽ ٻنهي ۾ سٺي دوستي ڏسجي ٿي. سنڌ ۽ ڪڇ 1297ع ۾ دهليءَ جي تابع ٿي ويا. ڪين وري آزادي 1315ع ۾ علاءُالدين جي موت تي ملي. سن 1333ع ۾ اتر سنڌ مڪمل خود مختيار ٿي وئي. سن 1351ع ۾ سومرن کي سمن نيڪالي ڏني. سنڌ جي سمن ۽ ڪڇ جي سمن ۾، ڄام فيروز جي گجرات ۾ 1536ع ۾ موت تائين بهترين لاڳاپا موجود رهيا.

سمن ڄامن جو دور (1351/52 ـ 1524ع)

سمن ڄامن، سن 1333ع ڪان 1351ع تائين، سومرن جي نائبن طور سنڌ جي ڪجهہ حصن تي حڪمراني ڪئي. سن 1351ع ۾ انهن پنهنجي بادشاهت قائم ڪئي. انهن ويهن سالن کي ڇڏي (1368-1389ع) جي تغلقن جي نائبن طور گذريا، سمن ڄامن سن 1524ع تائين آزادي سان حڪومت ڪئي. هن سموري عرصي ۾ ڪڇ تي جاڙيجن سمن جي بادشاهي رهي، جي لاکي جو اولاد ۽ هندو توڙي اصل سنڌ

(1) ٻارهين صديءَ ۾ هيما چندرا هڪ ڪتاب Ravya or Kumarapalachrita تيار ڪيو، جو شاعريءَ تي مبني آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا رهاڪو هئا. سنڌ جي سمن ۽ ڪڇ جي سمن جا تاريخي لاڳاپا ڏسجن ٿا. محمد تغلق جي ڪاهه وقت، سن 1351ع ۾، سنڌ جي مسلمان سمن ڪڇ ڏانهن لڏ پلاڻ جي تياري ڪئي. پر بادشاهه جي اوچتي موت تي اهو ارادو ترڪ ڪيو ويو. هي حملو هڪ باغي غلام جو پيڇو ڪندي ڪيو ويو، جنهن کي سومرن ٺٽي ۾ پناهه ڏني هئي. ان جو مقصد سمن کي سيڪت ڏيڻ به هو، جن 1333ع ۾ سيوهڻ جو شهر دهليءَ جي نائبن کان کسيو هو. جاڙيجن سمن 1315ع ۾ دهلي کان آزادي ورتي هئي. انهن باغي غلام طغي کي ڪڇ مان لکپت، جاتي ۽ سجاول ذريعي ٺٽي پهچڻ ۾ مدد ڪئي. جاڙيجن بادشاهه محمد تغلق جو رستو روڪيو هو. بادشاهه ڏکيو رستو اختيار ڪيو ۽ ٺٽي پهچڻ لاءِ ننگرپارڪر، ويراواهه، ڏيپلو، مٺي، ڏنپرلي، ڏگهڙي ۽ نصرپور اچي سنڌ درياهه پار ڪيائين، جتي سوندن وٽ مئو هو. هن جي موت کان پوءِ سمن همٿ ڪري سومرن کي هٽايو. سن 1365ع ۾ فيروز تغلق درياهه ذريعي سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ۽ پنج هزار ٻيڙا استعمال ڪيا. مقصد هو همير سومري کي بحال ڪرائڻ. سنڌ جي لشڪر ڪڇ جي ساموندي سمن جي مدد سان هن ٻيڙي کي ناس ڪيو. فيروز شڪست کائي ڪڇ کان گجرات لاءِ نڪتو. هن جا ميداني جٿا رڻ ڪڇ ۾ رلي برباد ٿي ويا. بادشاهه جو ڇهن مهينن تائين ڪو به ڏس پتو نه ٿي پيو. ان جو وڏو سبب رڻ جو ڪشادو ملڪ، ڪڇ جا ويران جبل ۽ ڪڇين جو گوريلا جنگي طريقو هو. ٻئي حملي وقت فيروز ڪڇ کان هٽي سنڌ پهچڻ لاءِ اهو رستو ورتو، جو ان کان اڳ محمد تغلق اختيار ڪيو هو.

سن 1215ع ۾ راڌڻ جي موت تي، ڪڇ جو ملڪ هن جي ٽن پٽن ۾ تقسيم ٿي ويو. دادر کي ڪنٿ ڪوٽ ۽ وڳڊ علائقو مليو. گجن کي اولهه ڪڇ هٿ آيو. اوٺي کي لکوير جو خطو هٿ آيو. سن 1410ع ۾ دادر جي اولاد کان وڳڊ نڪري ويو ۽ ان تي گجرات جي حاڪمن قبضو ڪيو. باقي به خاندان پنهنجن حصن تي حاوي رهيا. هنن ٻنهي 1472ع ۾ سلطان محمود بيگڙي آڏو هٿيار ڦٽا ڪيا، جنهن کين پنهنجن علائقن ۾ نائب طور قبول ڪيو. سن 1506ع ۾ گجن جي اولاد مان لاکو، اوٺي جي اولاد هميرجي جي علائقي مان لنگهندي قتل ٿي ويو. سندن پٽ راول، هن قتل جو جوابدار سمجهندي، دوکي سان هميرجي کي قتل ڪرائي ڇڏيو. هميرجي جا پٽ گجرات ڀڄي ويا، جتي ڪجهه بهادري ڏيکارڻ تي، کين بيگڙي جي فوجي تربيت گاهه ۾ سکيا ڏئي واپس ڪڇ ڏانهن موڪليو ويو. هن دور ۾ سنڌ جو ملڪ ڪڇ جي اندروني مسئلن ۾ الجهي ويو. هميرجي جي پٽ کنگهار جي مخالفت ۾ ڄام فيروز سنڌ جي بادشاهه راول جي مدد ڪئي. کنگهار بدلي ۾ ڄام صلاح الدين جي مدد ڪئي، جو ان وقت گجرات ۾ هو ۽ ٺٽي تي قبضي جو خواهشمند هو. هو ان ۾ ڪامياب ويو ۽ اٺ مهينا ٺٽي ۾ حڪومت ڪيائين، جنهن کي پوءِ دريا خان بيدخل ڪيو هو. کنگهار رحمڪي بازار ۽ ويراواهه تي قبضو ڪري، سنڌ کان راول جي ڪنهن به امڪاني مدد کي ڪٽڻ جي ڪوشش ڪئي. هن ٺٽي تي ٻيو ڀيرو قبضي لاءِ پڻ ڄام صلاح الدين جي مدد ڪئي. ڄام فيروز مدد لاءِ شاهه بيگ ڏانهن واجهايو، جنهن شاهه حسن جي قيادت ۾ اڳتي اچي صلاح الدين کي

شڪست ڏني. ڄام فيروز ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويو. خوف ۾ اچي ڪنگهار نئين جي نئين طاقت خلاف ڄام فيروز کي فوجي مدد ڏني پر کيس شڪست آئي ۽ هو ڪڇ کان گجرات هليو ويو. ڪنگهار کان بدلي وٺڻ لاءِ سن 1527ع ۾ شاهه حسن ڪڇ تي ڪاهه ڪئي. ڪڇين سرحدي علائقا خالي ڪندي ڪوهن ۾ زهر وڌو ۽ گوريلا جنگي طريقا اختياري ڪيا. هي حملو بي مقصد ثابت ٿيو. سن 1536ع ۾ شاهه حسن کي همايون بادشاهه جو حڪم پهتو ته گجرات جي حملي ۾ سندس مدد لاءِ پهچي. ڪڇين جي تلخ تجربي سبب، شاهه حسن، گجرات وڃڻ لاءِ ڪڇ کان ٽارو ڪندي، سن 1351ع ۾ اختيار ڪيل محمد تغلق وارو رستو ورتو.

ان کان اڳ شاهه بيگ سڄي سنڌ، خاص ڪري موجوده جيڪب آباد، شڪارپور، لاڙڪاڻي، دادو، نئين، ۽ حيدرآباد ضلعن کي تاراج ڪيو هو. گڏوگڏ، هن سکر کان تلهار تائين سنڌو درياهه جي ڪنارن سان، ڏهن کان پندرهن ميلن جي پکيڙ ۾ سنڌي آبادين کي ڦريو، ساڙيو ۽ برباد ڪرايو هو.

ان بعد شاهه حسن روهڙيءَ ۽ ملتان جي وچ ۾ خاص ڪري ماٿيلو، اباوڙي، سيوراءِ، ڀٽا واهڻ، ديراواڙ ۽ اُچ کي تاراج ڪرايو هو، جي سڀ ان وقت سنڌ جي سرحدن ۾ شامل هئا. سن 1541ع کان سن 1543ع تائين جي دور ۾ ادائي سالن تائين، همايون جلاوطن ٿي به لک فوج سان سنڌ ۾ رلندو رهيو. شاه حسن 1540ع ۾ همايون جي شڪست جو ٻڌي دور انديشيءَ طور روهڙيءَ ۽ اُچ جي وچ ۾ پوکون برباد ڪرائي ڇڏيون. پر جڏهن همايون سنڌ ۾ داخل ٿيو ته باقي رهيل آباديون ۽ فصل به ناس ڪرائي وڌائين. ادائي ٽن سالن تائين ڪا به پوک ٿيڻ نه ڏني وئي، جنهن سبب سنڌ ۾ ڏُڪر، بيمارين ۽ خراب حالتن منهن ڪڍيو.

همايون جي به لک فوج کيس مارايو. ڪاڏي جي ڳولا ۾ لشڪرين ڦرلٽ جو ڌنڌو اختيار ڪيو. نتيجي طور، ڳوٺ برباد ٿيا. هيءَ ابتر صورتحال وڌيڪ پنجويهه سال جاري رهي. ان ڪري سنڌي مڊل ڪلاس ڪڇ ڏانهن لڏ پلاڻ شروع ڪئي، جتان پوءِ هي ماڻهو ڪاٺياواڙ، گجرات، برهانپور ۽ عربستان ڏي ويندا هئا. هي شايد آخري موقعو هو جو ڪڇ جي ملڪ وڏي پيماني تي سنڌي عوام سان تعاون ڪيو. لڏ پلاڻ جو هي سلسلو سن 1542ع ۾ شروع ٿي، سن 1600ع ۾ ختم ٿيو. هن دور ۾ وڏو عرصو يعني ته 1586ع تائين، ڪنگهار جي حڪومت رهي. سن 1540ع ۾ هن راول کي ڌوڙايو، جنهن ”نوان ننگر“ ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. هن لڏ پلاڻ جي شاهدي ڪڇ ۽ سنڌ ۾ مشترڪ قبيلن جي موجودگيءَ مان ملي ٿي. اهي هندو به آهن ته مسلمان به آهن.

ابڙا	چَنڊ	ڪاٺڙا	پلھ
آگرا (آگڙيا)	ڏل	ڪاٺيا	پھوڙ
پنداري	ڳاها	لوهاڻه	راجڙ
پاروچا	گجر	مينڌرا	سولنگي (سولنڪي)
پَٽ	هالا	مگريا	سما
پَٽي	هالي پوٽا	ميمڻ	سميجا
پُنا	جاڙيجا	مياڻه	سنگھار[1]
چاوڙه	جت	موتيا	
چارڻ	کتري	نارڻ پوٽا	

ارغون، ترخان، مغل ۽ ڪلهوڙا

ميرزا عيسيٰ خان ترخان جي سڏ تي پورچوگيز سن 1555ع ۾ ٺٽي پهتا. ميرزا کي نه ڏسي، شهر ۾ قتلام ڪري، ٻن ڪروڙن جو سون هٿ ڪيائون. هن ڏِس ۾ سنڌ جي مورخن جا بيان ناڪافي آهن. اصل سبب سنڌ ۽ ڪڇ جي سامونڊي ڪنارن سان ملاحن ۽ جهازرانن جي ڦرلٽ هو. ارغونن جو سنڌ جي سامونڊي ڪنارن تي ڪو بہ ضابطو نہ هو ۽ ڪڇي ايترا تہ مضبوط هئا جو سمنڊ جي ڦرلٽ ۾ پوچوگيزن کي منهن ڏيڻ جهڙا هئا.

ورندڙ ٻن صدين جي باري ۾ سنڌ ۽ ڪڇ جي تعلقات تي مواد جي کوٽ ڏسجي ٿي. سنڌ جا سميجا اڪيلي سر ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي گورنرن سان لڙندا رهيا. ڪڇ آگري جا بالادستي قبول ڪئي، پر مغلن جو ملڪ تي قبضو نالي ماتر هو. سنڌ ۾ ويڙهه سبب سميجن، ڪڇ ڏانهن لڏ پلاڻ ڪئي. ليڪن ان جي متعلق مفصل معلومات نہ ٿي ملي. مغلن جي زماني ۾ سنڌ جو ملڪ بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽي ۾ تقسيم ڪيو ويو.[2] سن 1524ع کان پوءِ سامونڊي ۽ ڪوهستاني قبيلا ڪڏهن بہ مطيع نہ ٿيا. سن 1736ع ۾ ٺٽو مقامي سنڌي قبيلي ڪلهوڙن کي مليو، جن سامونڊي ڪنارن تي ضابطي جي ڀرپور ڪوشش ڪئي. ليڪن 1740ع ۾ نادر شاهه جي حملي بعد، ڪکرالي جا جام، راڻو ڌهراج، چاچڪان جا نومڙيا، سومرا، مهر ۽ ڪانجي ڪوٽ جا نواب خودسري ڪرڻ لڳا. بغاوتن کي سختيءَ سان دٻايو ويو. ميان نور محمد کان پوءِ تخت لاءِ ٿيندڙ لڙاين وقت اهي وري باغي ٿيا، جن کي ڪڇين جي مدد حاصل رهي. غلام

---

(1) شيرنگ ايمر. اي: ”هندو قبيلا ۽ ذاتيون“ انگريزي، جلد ٻيو، ڪلڪتو 1879ع.
نوٽ: هن چاپي لاءِ قبيلن/ذاتين کي نئين ترتيب ۽ تصحيح سان، نروار ڪيو ويو آهي.

(2) حقيقت ۾ مغل دور ۾ ”ٺٽو“ صوبي جو درجو رکندو هو، ۽ ان ۾ چار ڊويزنون (سرڪارون) شامل هيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه ڪلهوڙي ڪڇ تي حملو ڪيو. ڪڇين وري به ڪنگهار وانگر اهي ڪرتب استعمال ڪيا، جي انهن 1527ع ۾ شاهه حسن خلاف ڪتب آندا. آخرڪار صلح ٿيو، جنهن موجب راءِ جي سوٽِ، ميان غلام شاهه جي نڪاح ۾ ڏني ويئي، جنهن ڪي پوءِ اسان جي حاڪم ”سنڌ راڻيءَ“ جو خطاب ڏنو هو.

گڏيل چراگاهه

اجا سوڏو هن عنوان ڪي هٽ نه لاٿو ويو آهي. مون ڪڇ، ٿر، لاڙ ۽ ڪوهستان جي سانگي قبيلن تي ڪا به رپورٽ نه پڙهي آهي. اهو هڪ اتفاق هو جو اپريل 1961ع ۾ بدين تعلقي جي ديهه مٺي-1، مٺي-2، مٺي-3، ۾ اٺ ۽ ٻڪريون چارينڊڙ ڪجهه قبيلن سان منهنجي ملاقات ٿي هئي. انهن جو تعلق، ٿر، ڪوهستان لاڙ ۽ ڪڇ سان هو. ڪن جو واسطو جَتَ قبيلي سان هو. ڪي هندو ته ڪي مسلمان هئا. پندرهن ڏينهن پوءِ رڻ ڪڇ مان رحمڪي بازار ڪان نگرپارڪر ويندي، مون ڪيئي ڌنار ڏٺا، جن جو ساڳين علائقن سان واسطو هو ۽ اهي رڻ ڪڇ جي ٻيٽ تي ريڍون ۽ ڍور ڍڳا چاري رهيا هئا. هنن مثالن موجب، مالوندن جو تعلق سنڌ ۽ ڪڇ جي ساڳين علائقن سان هو، پر وٽن مال جا مختلف نمونا هئا. ورنڌڙ چئن سالن ۾ مون ڪوٽڙي بئريج ۾ ٽي لک ايڪڙ زمين هموار ڪرائي. اها زمين ماٿهن جي مختلف طبقن ڪي ملي هئي. زمين پڙپانگ هئي، پر مينهن پوڻ شرط هر طرف نينڻ ٺار ساوڪ ٿي پوندي هئي. ان ڪري مختلف پاسن ڪان ڌنار جوق درجوق پهتا ٿي. ڪي مستقل ڳوٺ نه هئا، پر قبرستان مستقل هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڪا مسجد به ڏسڻ ۾ ايندي هئي. ڪٿي ڪٿي ڪا بستي به هوندي هئي ته اتي گهر ويران ۽ ڪچين پٽين وارا ڏسبا هئا.

سانگي قبيلن همدرد آفيسرن ڪي عرض ٿي ڪيو ته ڳوٺ جون مسجدون ۽ قبرستان انهن جا آهن، ان ڪري آس پاس جي زمين ڪين ڏني وڃي. روينيو رڪارڊ مان البت ان جي ثابتي نه ٿي ملي. ميدانن تي ڪجهه قديم آثارن جون شاهديون به مليون. 1970ع تائين ڪوٽڙي بئريج جي سموري زمين هموار ٿي، زراعت لاءِ استعمال ۾ اچي وئي. ستر جي ڏهاڪي ۾ گوشت، کير ۽ مکڻ جي کوٽ پيدا ٿي. ثابت ٿيو ته ڪوٽڙي بئريج جي ايراضيءَ ۾ ڪي ميدان اصل ۾ چراگاهه هئا، جن جي ختم ٿيڻ سان انهن شين جي قلت محسوس ٿي. مون تفصيلي جانچ پڙتال بعد صورتحال ڪي هن ريت سمجهيو آهي:

(الف) ڪوهستاني علائقو:-

هن ۾ ڪراچي، هيٺيون محال ڪوهستان، ڏکڻ ڪوٽڙي، ۽ اتريون ٺٽو تعلو اچن ٿا، جتي جولاءِ-آگسٽ ۾ ڇهه ست انچ بارش ٿيندي ٿي. ان بعد گاهه ڦٽن ٿا، جن تي آڪٽوبر-نومبر تائين مال چري ٿو. ٻوٽن تي ٻڪريون ۽ اٺ وڌيڪ به مهينا پلجي سگهن ٿا.

(ب) ڪوٽڙي بئريج جو علائقو:-

اڄ چراگاهه ختم ٿي چڪا آهن، پر جڏهن به ٻوڏ جو واڌو پاڻي پهچي ٿو ته گاهه ڦٽن ٿا ۽ جنوريءَ تائين هلن ٿا. مينهن پوڻ جي صورت ۾ هتي گاهه نومبر تائين هلي ٿو.

(ج) ڀوراءِ هيٺانهيون ۽ ندين جا پراڻا پيٽ:-

بئريج جي علائقي ۾ گاهن ۽ ٻوٽن کان علاوه وڻ به ٿين ٿا، جتي جنوريءَ تائين مال چري ٿو، ۽ اپريل تائين اٺ توڙي ٻڪريون چرن ٿيون.

(د) سنڌ جو ندين وارو علائقو:-

جڏهن به واهن ۽ ڪڙين مان پاڻي لهي ٿو ته اتي گاهه ڄمي ٿو، پر هت گاهه ۽ وڻ سڄو سال ڏسجن ٿا.

(هه) ٿر جو پرڳڻو:-

جولاءِ-آگسٽ ۾ بارشن کان پوءِ هر طرف ساوڪ ٿئي ٿي، جا آڪٽوبر تائين رهي ٿي. پر خشڪ پيلو گاهه ڊسمبر تائين ۽ ٻوٽا سڄو سال موجود هجن ٿا. پر جي ورندي سال مينهن نه پوي ته پوءِ سڀ ڪجهه سڙيو رک ٿيو وڃي.

(و) رڻ ڪڇ جا پيٽ:-

ڊسمبر تائين رڻ ڪڇ ۾ ڏٻڻ رهي ٿي. هت جنوريءَ کان اپريل جي مهينن ۾ گاهه ملي ٿو.

(ز) ڪڇ:-

هتي سنڌ کان وڌيڪ مينهن پون ٿا ۽ جنوريءَ تائين چارو ملي وڃي ٿو. جيڪڏهن سياري ۾ برسات پوي ٿي ته پوءِ مارچ تائين چارو مهيا ٿئي ٿو.

هنن ستن علائقن ۾ ڪو به پاڻيرو ڪونهي. هڪ جاءِ تي گاهه ۽ ٻوٽا ٿين ته ٻيءَ تي نه ٿين. مالوند قبيلن پنجن ڇهن صدين کان يا اڃا به وڌيڪ عرصي کان، چراگاهن جو گڏيل استعمال پئي ڪيو آهي. انهن جا اڳواڻ به مشترڪ آهن. چراگاهن جي گڏيل غرض سبب، سنڌ ۽ ڪڇ جي جتن جا سال 1956ع تائين مشترڪ سردار (مَلڪ) هوندا هئا. عام طرح سمجهيو وڃي ٿو ته هي تعلق 1965ع جي جنگ سبب ختم ٿي ويو، سا ڳالهه درست ڪانهي. ان جو وڏو سبب ڪوٽڙي بئريج جي تعمير آهي، جنهن سبب گڏيل چراگاهه

ختم ٿي ويا ۽ انهن جي وري پيدا ٿيڻ جو ڪوبہ امڪان ڪونهي، توڙي جو سرحدن جي آسپاس هيئي ملڪ انهن ڪي جيارڻ ۾ سرگرمي ڏيکارين.

نتيجو

چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ ۽ ڪڇ جا گهرا تعلقات ان ڪري ختم ٿيا تہ:

(الف) ڪڇ جي نار (ڪاريءَ) جو خشڪ ٿيڻ ۽ اچ وڃ جي ذريعن جي کوٽ.

(ب) هن قوم پرستيءَ جي دور ۾ قبيلائي طور طريقن تي ٻڌل وفادارين جو خاتمو.

(ج) گڏيل چراگاهن جو خاتمو.

پر هڪ گڏيل ڳالهہ، يعني تہ ”ٻولي“، اجا بچي ٿي. اها اڳ ڪٿي ڪرڻ ڏکي آهي تہ هي تعلق ڪيترو هلندو. اسڪولن ۾ ڪڇي نہ ٿي پڙهائي وڃي. سنڌي الف-بي ڪڇين لاءِ اوپري آهي. ان ڪري، اهي اسان کان روز بروز پري ٿيندا ويندا.

جاڙيجن سمن جا مذهبي عقيدا هندو مسلم خيالن جو ميلاپ ڏسجن ٿا. ڪڇين وٽ مسلمان عالمن ۽ پيرن توڙي هندو ديوتائن جي لاءِ هڪ جيتري عزت آهي. هيءَ صورتحال ائن صدين کان جاري آهي. ڪڇي ماٺهو گجرات جي مسلمانن جي تابعداري ۽ مغلن جي هيلپ ٽيڪ ان طرح برداشت ڪري ويا، جيئن سومرن ۽ پوءِ سمن سان سنڌن روش رهي. پر ٿي سگهي ٿو تہ ايندڙ وقتن ۾ ڪڇي ائين نہ ڪري سگهن.

جاڙيجن سمن جو ستن صدين (جنهن ۾ هڪ سئو ٽيهہ سال برطانوي بالادستيءَ جا بہ آهن) جو دور اعتبار ۾ نہ اچڻ جهڙو تہ آهي، پر اهو هڪ سچ ۽ حقيقت آهي. هن دور جي ڪاميابيءَ جو مدار قبيلائي برادرين ۽ پائپين تي آهي. حاڪمن اقتدار ڪي ڳوٺن جي چڱن مڙسن ۾ ورهيو ٿي. ان ۾ محصول، خرچ پکو، انصاف ۽ زمين جو قبضو اچي ٿي ويو. انگريزن پڻ گڏريل صديءَ جي وچ تائين اهو دستور رائج رکيو. هي دستور ڪڇ ملڪ سنڌ کان ورتو ۽ شايد سومرن توڙي سمن ۾ بہ هلندڙ هو. ان جو اهڃاڻ ظاهر ڪندو تہ سومرن ۽ سمن ڪيئن ڊگهو عرصو حڪمراني ڪئي هئي.

(نوٽ:- پنهور صاحب اڪثر Creek لفظ ڪتب آندو آهي. پرمانند ميوارام ان جي معنيٰ ”نارِ“ ۽ ”ڪاري“ ڏني آهي. مترجم ترجمو ڪندي Creek لفظ لاءِ ”نارِ“ ۽ ”ڪاري“ لفظ استعمال ڪيا آهن)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

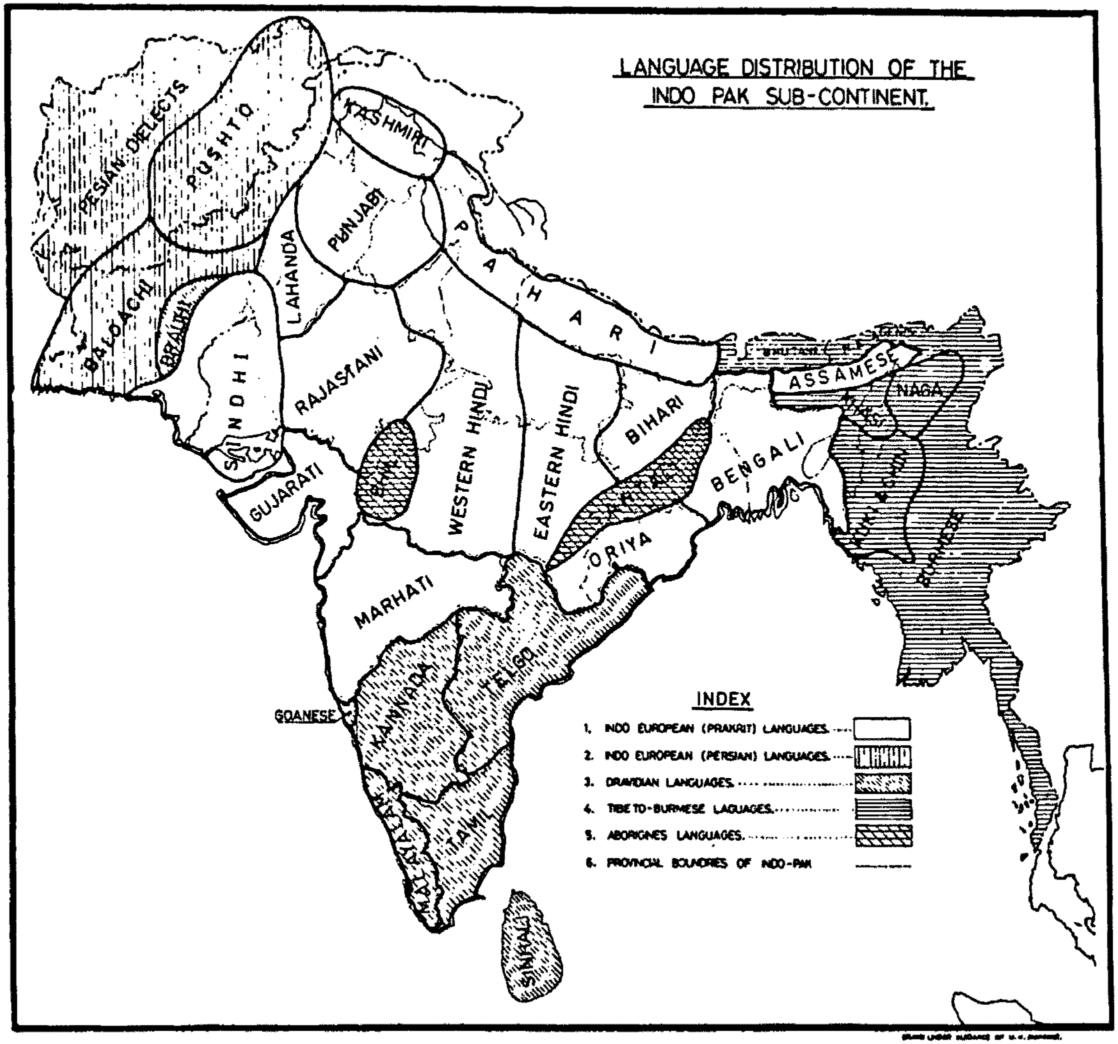

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

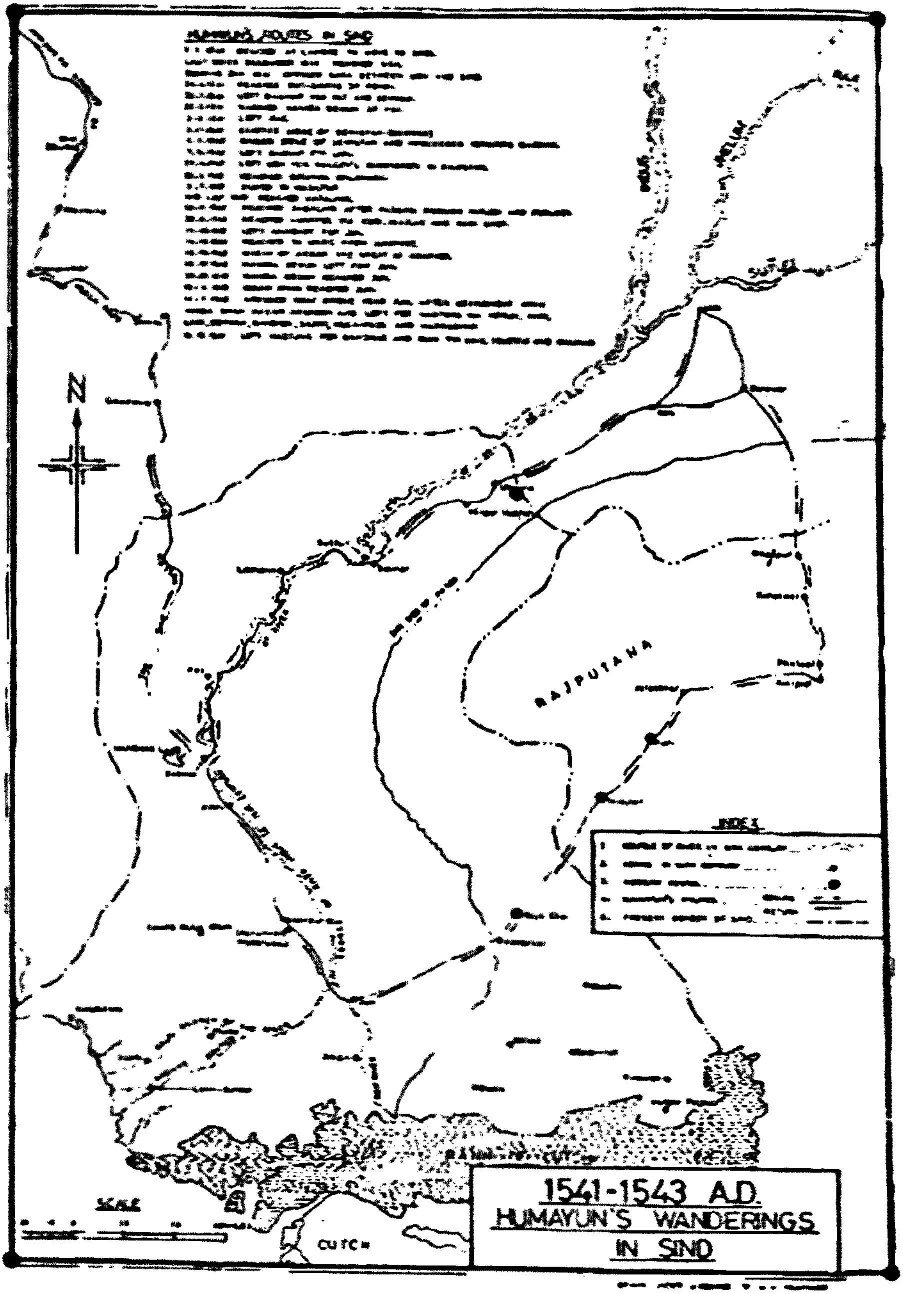
1541-1543 A.D.
HUMAYUN'S WANDERINGS
IN SIND
RAJPUTANA
CUTCH
N

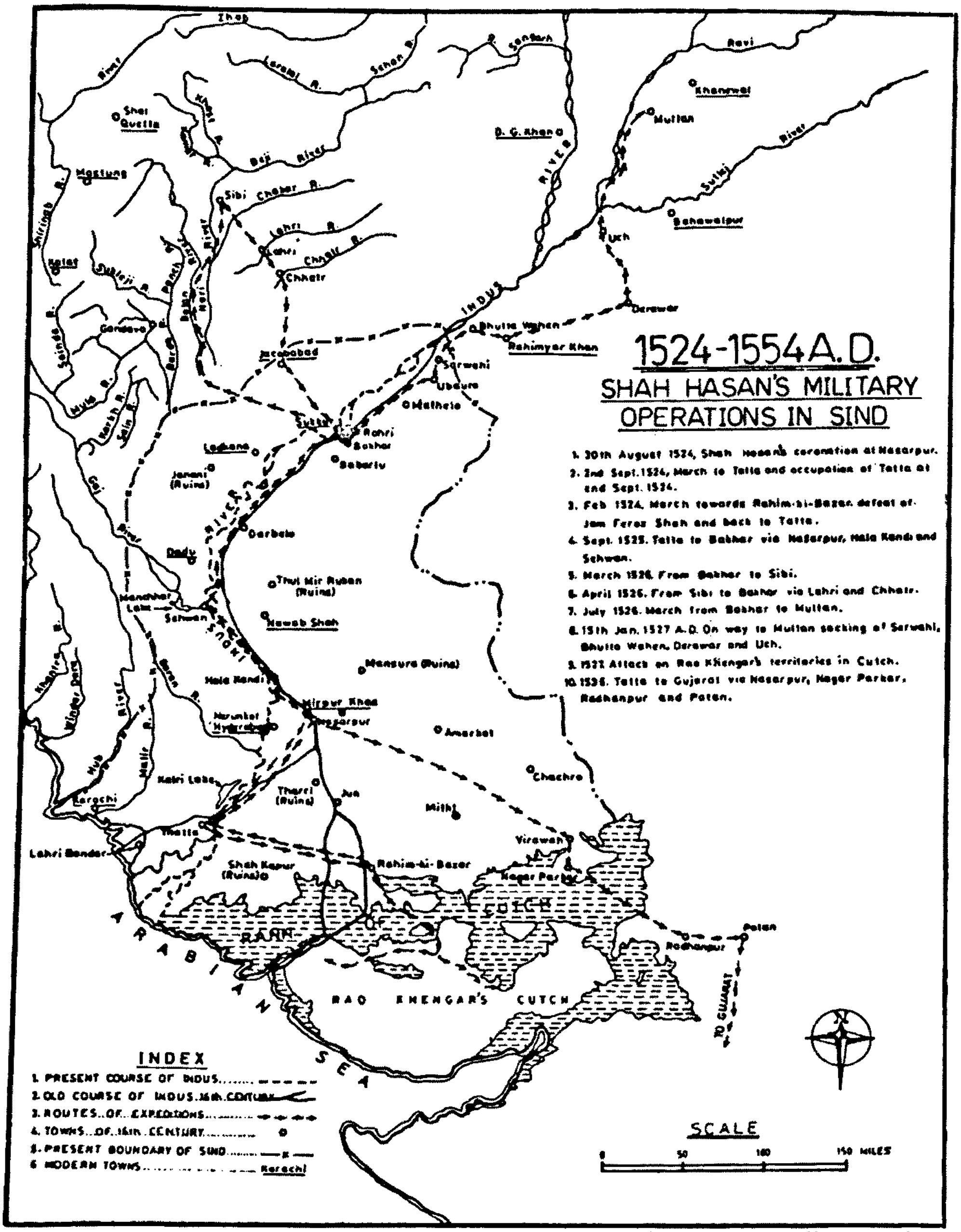

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M.H.PANHWAR.

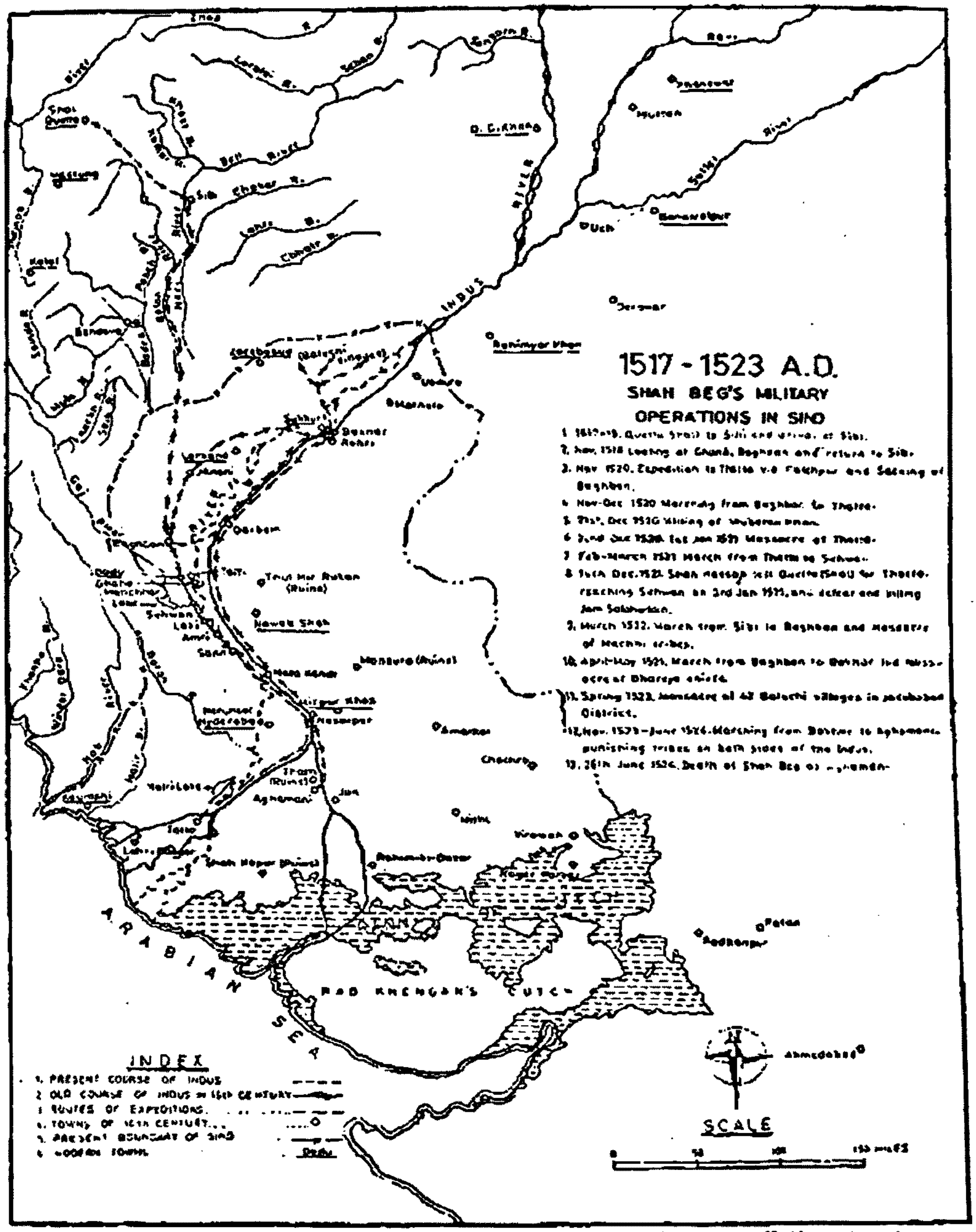

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

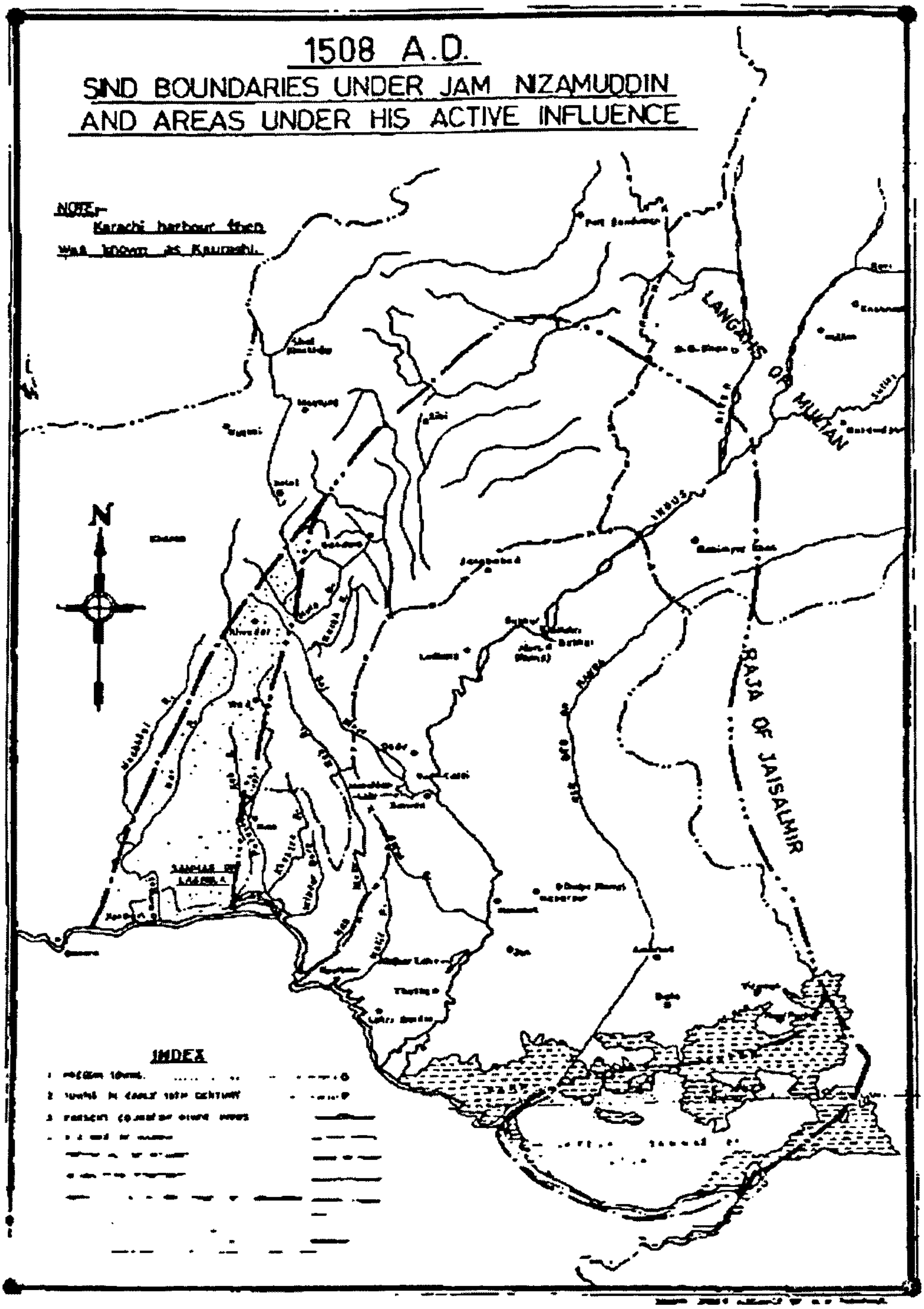
1508 A.D.
SIND BOUNDARIES UNDER JAM NIZAMUDDIN
AND AREAS UNDER HIS ACTIVE INFLUENCE
NOTE:-
Karachi harbour then
was known as Kaurashi.
LANGAHS OF MULTAN
RAJA OF JAISALMIR
INDUS
N
INDEX

1352-1524 A.D.
SAMMAS OF SIND THEIR CONTEMPORARES

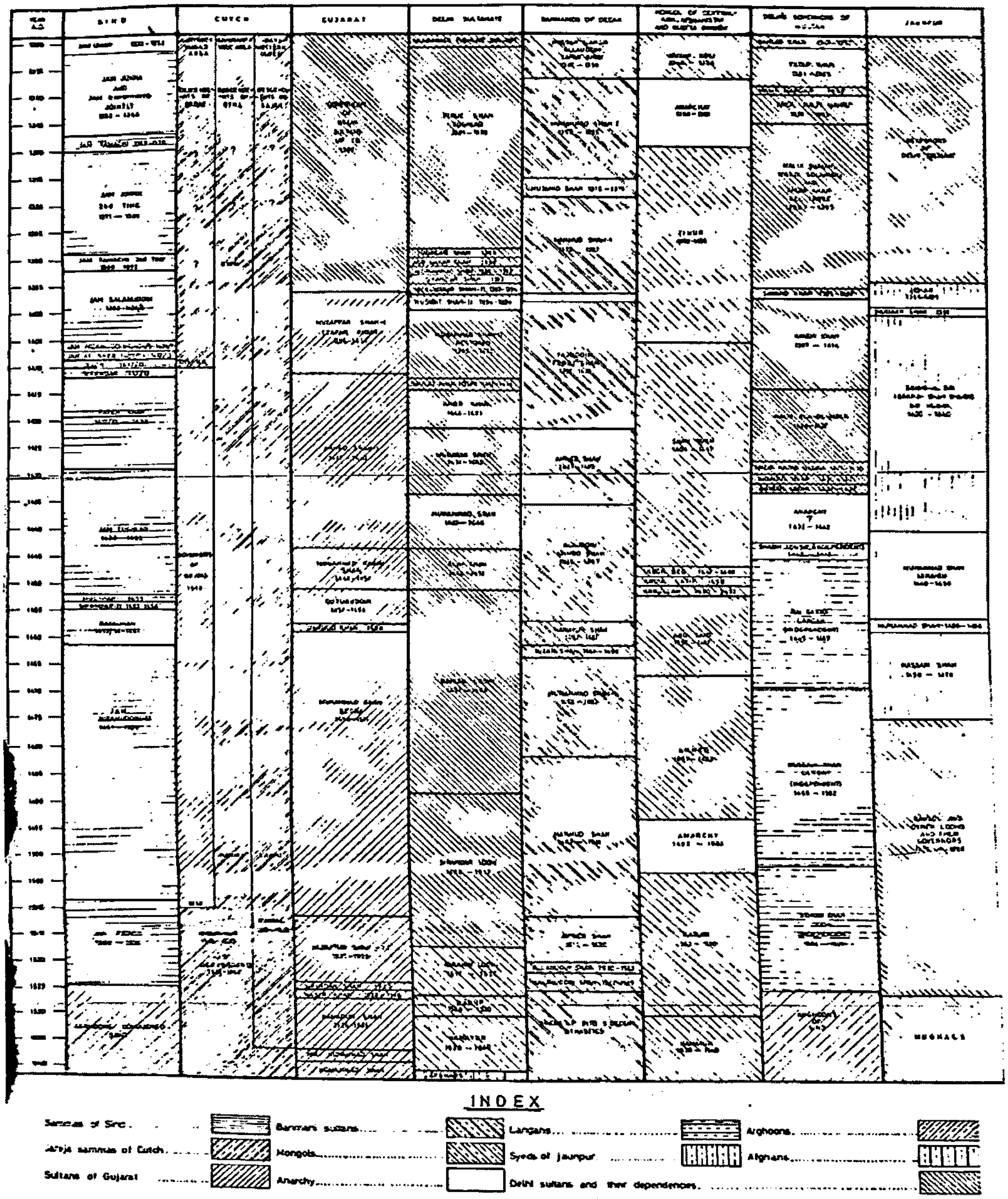

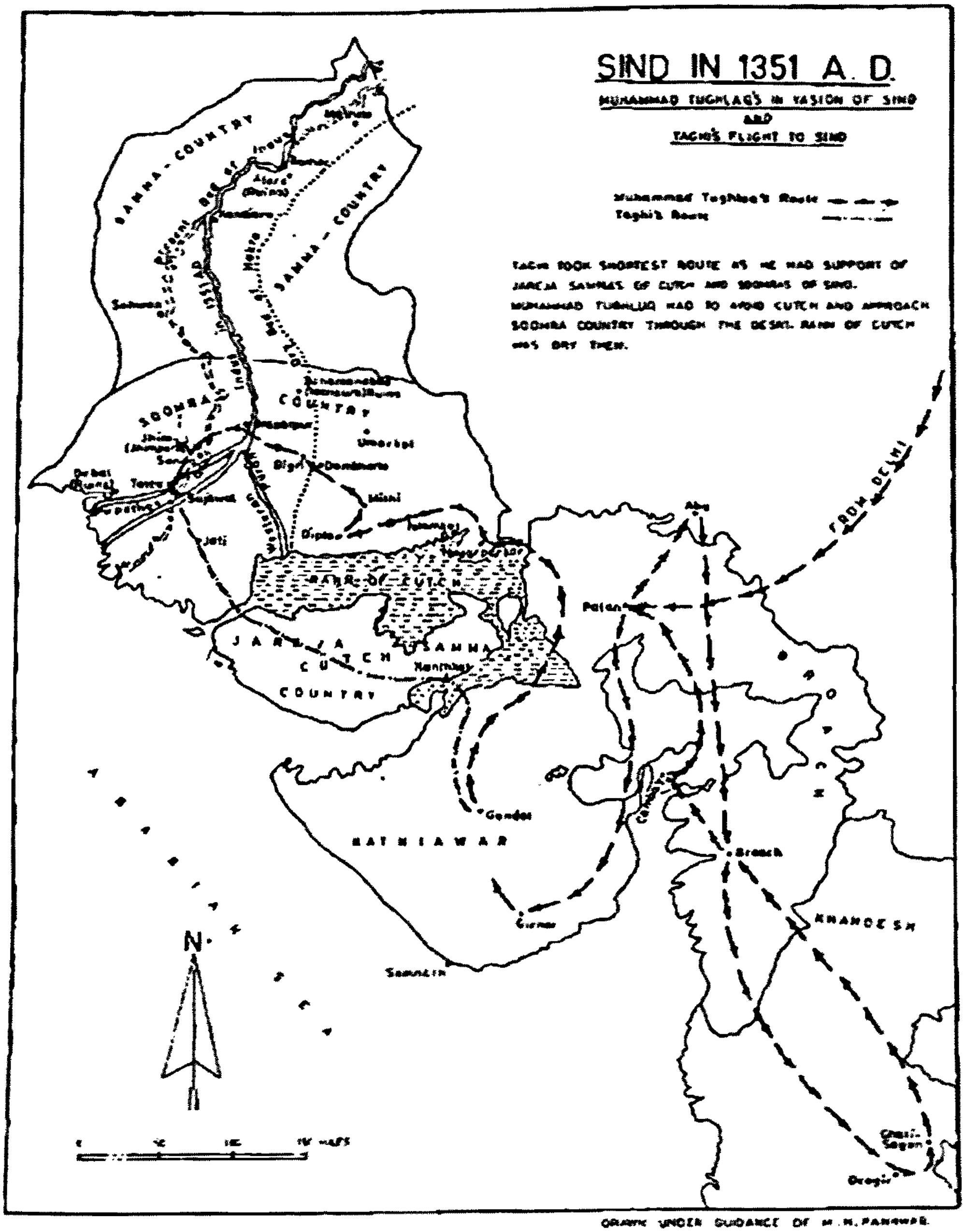

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M. H. PANHWAR.

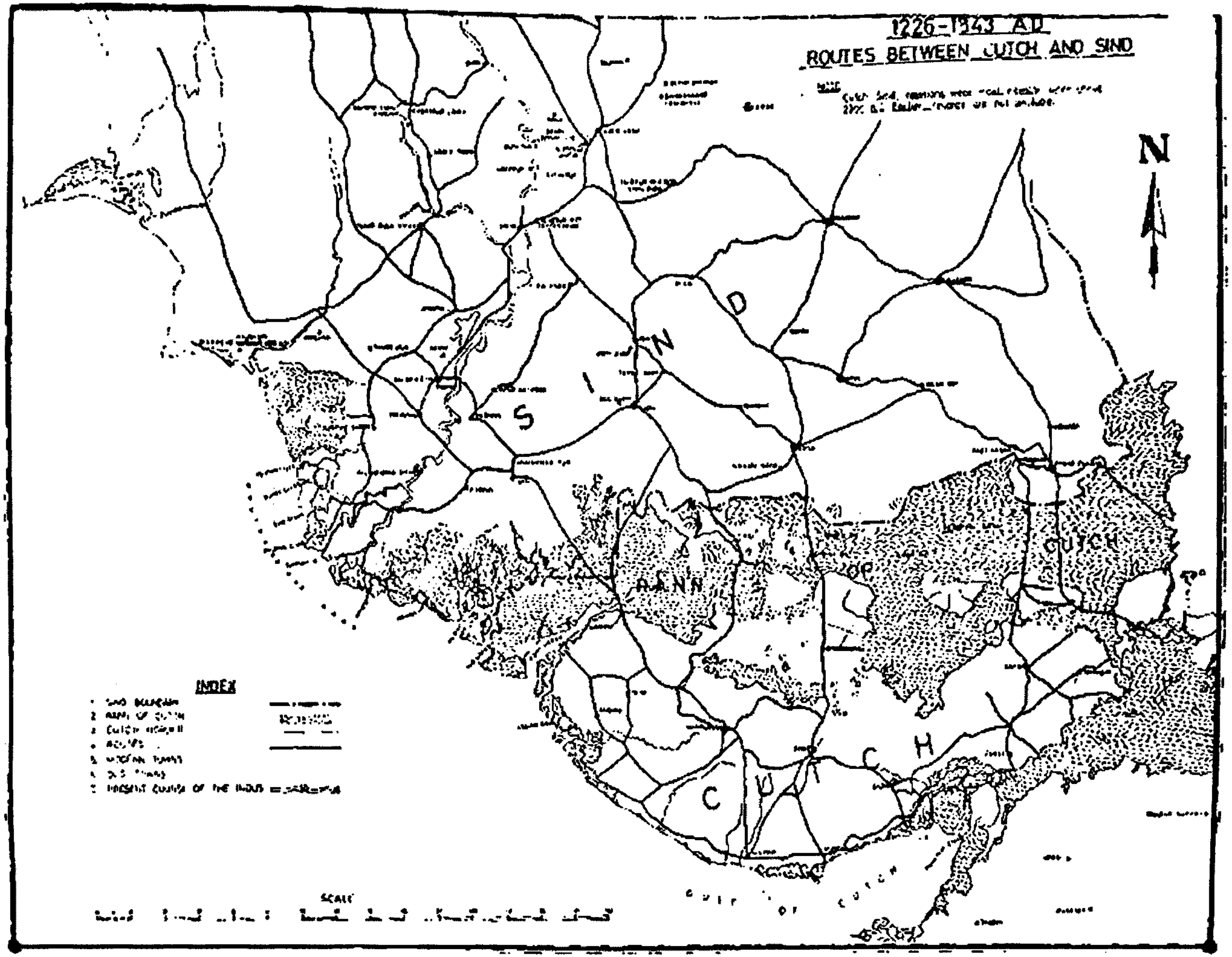
1226-1943 A.D
ROUTES BETWEEN CUTCH AND SIND
N
SIND
RANN
CUTCH
GULF OF CUTCH
INDEX
PRESENT COURSE OF THE INDUS
SCALE

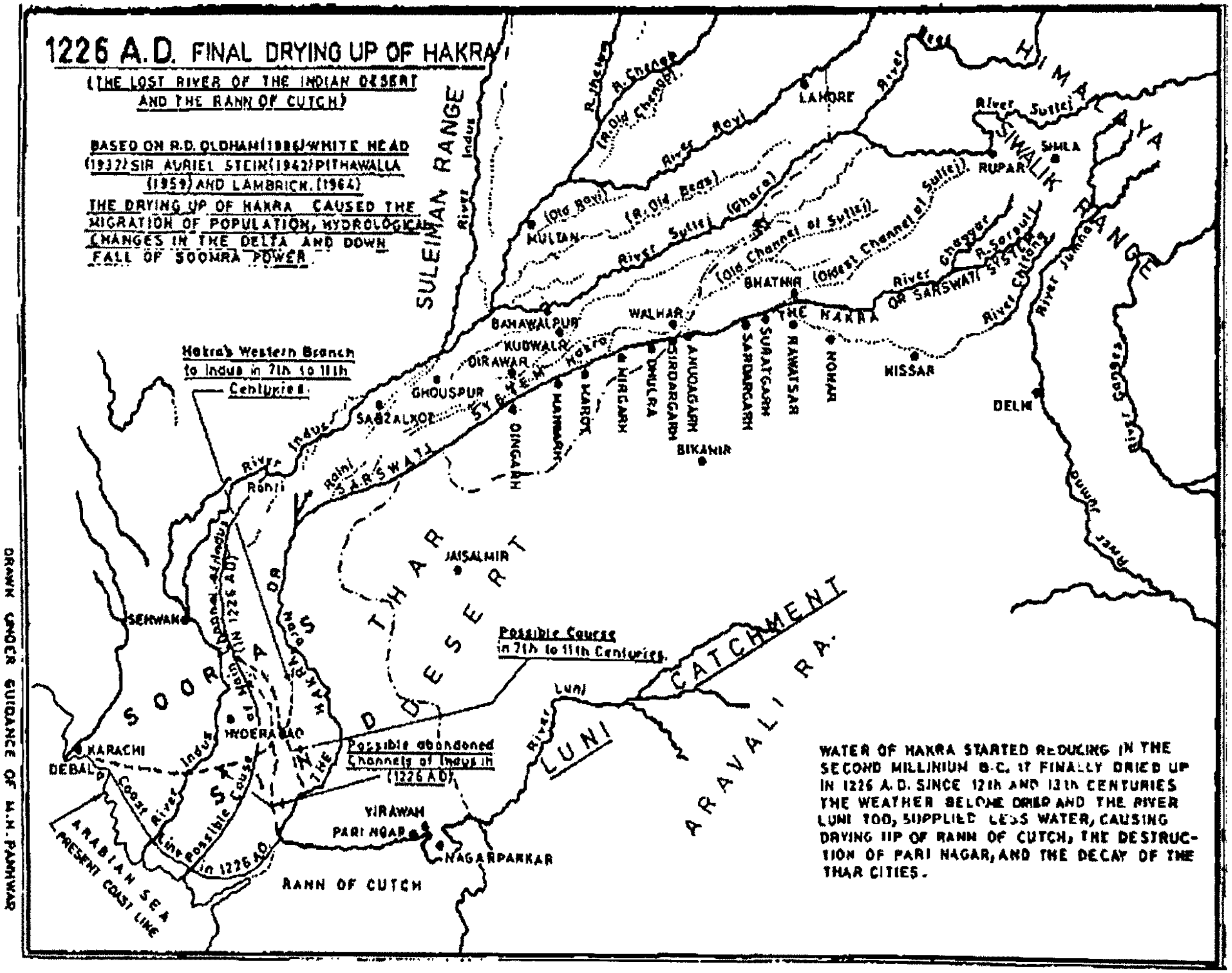

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M.H. PANHWAR

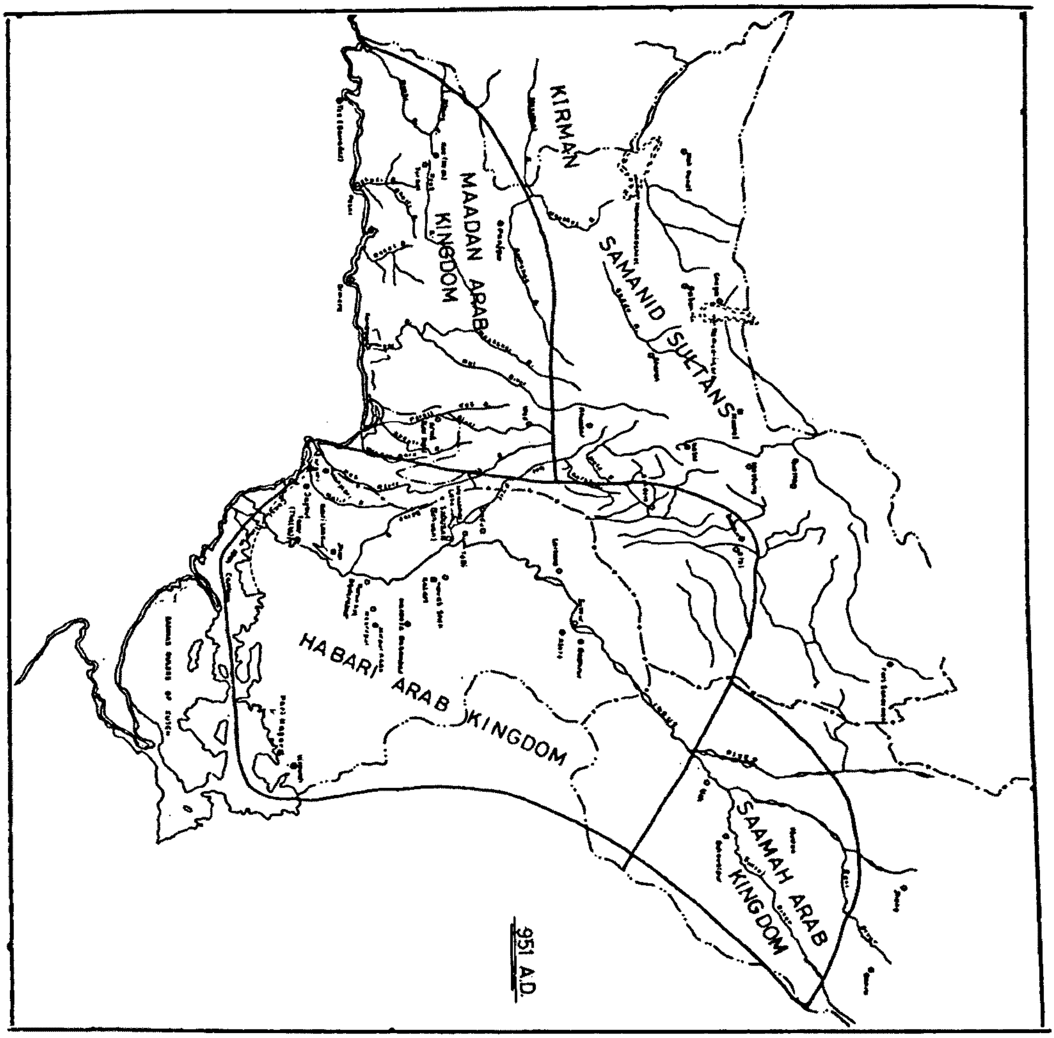

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

1011-1351/52 A.D.

SOOMRAS OF SIND AND THEIR CONTEMPORARIES

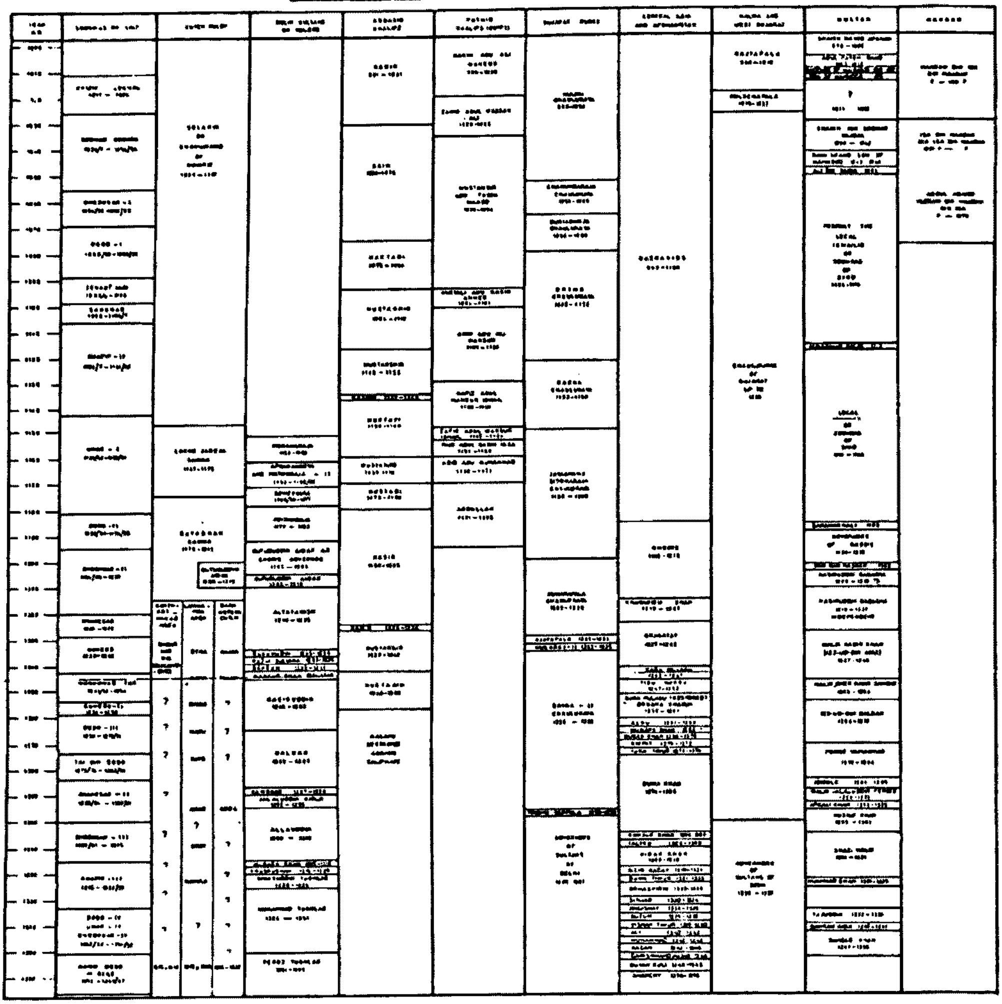

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

854 - 1011 A.D.

HABARIS OF SIND AND THEIR CONTEMPORARIES

Year A.D.: 840, 850, 860, 870, 880, 890, 900, 910, 920, 930, 940, 950, 960, 970, 980, 990, 1000, 1010, 1020

Sind Habaris
- Umar bin Abdul Aziz Habari [illegible]
- Abdullah bin Umar Habari [illegible]
- Musa bin Umar [illegible]
- Umar bin Abdullah [illegible]
- Muhammad bin Abdullah [illegible]
- Ali bin Umar [illegible]
- ... bin Ali bin Umar [illegible]

Abbasid Khalifs
- Wathiq [illegible]
- Mutawakkil [illegible]
- [illegible]
- [illegible]
- Muhtadi [illegible]
- Mutamid [illegible]
- Mutadid [illegible]
- Muktafi [illegible]
- Muqtadir [illegible]
- Kahir [illegible]
- Radi [illegible]
- Muttaki [illegible]
- Mustakfi [illegible]
- Muti [illegible]
- Tai [illegible]
- Kadir [illegible]

Gujarat Ruler
- Dhruva - I Rashtrakutas [illegible]
- Akalavarsha (Rashtrakutas) [illegible]
- Amoghavarsha - II (Rashtrakutas) [illegible]
- Krishna - II (Rashtrakutas) [illegible]
- Indra - III (Rashtrakutas) [illegible]
- Govind (Rashtrakutas) [illegible]
- Mulraja - I Chaulukya [illegible]
- Chamund Chaulukya [illegible]
- Mulraja - II Chaulukya [illegible]

Chawaras Cutch
- [illegible] Chawra [illegible]
- [illegible] Chawra [illegible]
- [illegible] Chawra [illegible]
- [illegible] Chawra [illegible]
- [illegible] Chawra [illegible]
- [illegible] Rajputs from Sind gradually occupied whole Cutch between [illegible]

Fatimids of Egypt
- Mahdi Abu Muhammad Ubaidullah [illegible]
- Kaim Abul Kasim Muhammad [illegible]
- Mansur Abu Tahir Ismail [illegible]
- Muizz Abu Tamim Maad [illegible]
- Aziz Abu Mansur Nazar [illegible]
- Hakim Abu Ali Mansur [illegible]

Eastern Persia
- Tahir - II Tahirid [illegible]
- Muhammad Tahiri [illegible]
- Amar bin Layth Saffarid [illegible]
- Tahir [illegible]
- Ismail bin Ahmed [illegible]
- Ahmed bin Ismail [illegible]
- Nasar - II bin Ahmed [illegible]
- Nuh bin Nasar [illegible]
- Abdul Malik bin Nuh [illegible]
- Mansur bin Nuh [illegible]
- Nuh bin Mansur [illegible]
- Mansur bin Nuh [illegible]
- Ghaznavids [illegible]

Multan Saamans
- Muhammad bin Kasim bin Munabbah Saamani
- Asad bin Muhammad bin Kasim Saamani
- Abul Lahab Muhammad bin Asad Saamani
- Descendents of Muhammad bin Kasim [illegible]
- [illegible] Afghan [illegible]
- Abul Fatah Daud [illegible]
- [illegible] of Mahmood [illegible]

Rajputana Pratiharas
- Bhoja - I [illegible]
- Mahendrapala - I [illegible]
- Bhoja - II [illegible]
- Mahipala [illegible]
- Devapala [illegible]
- [illegible] - II [illegible]
- [illegible]
- Mahipala [illegible]
- [illegible] and Rajyapala [illegible]

Mansura Ruler
- [illegible] (Mansura) [illegible]
- [illegible]

Note:- Multan was ruled by [illegible] between [illegible] to [illegible] A.D. and Mansura by [illegible] dynasty ruled as [illegible] between [illegible] and [illegible] A.D.
The rise of Fatimid power [illegible] as competitors of Abbasids resulted in Ismaili [illegible] in remote province like Sind and Multan.

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

751 - 854 A.D.

ABBASID GOVERNORS OF SIND AND THEIR CONTEMPORARIES

YEAR A.D.

750 — 755 — 760 — 765 — 770 — 775 — 780 — 785 — 790 — 795 — 800 — 805 — 810 — 815 — 820 — 825 — 830 — 835 — 840 — 845 — 850 — 855

ARAB GOVERNORS OF SIND

- Musa bin Kaab al-Tamimi 751/52 – 757/58
- Ayina al Tamimi 757/58 – 759/60
- Amar bin Hafis Atari 759/60 – 767
- Hisham bin Amro Taghlibi 767 – 773
- Maabid Tamimi 773 – 774/75
- Ruh bin Hatim, Nasar al Shaath, Abdul Malik Masmai, Nasar al Shaath, Zubair bin Abbas, Masaud Taghlibi 775 – 779
- Nasar al Shaath 779/80 – 781
- Laith bin Tarif 781/82 – 786/87
- Salim Younis 786/87 – 790/91
- Ishaque Hashmi and Yusuf Hashmi 790–791
- Layth al Nahri 791/92 – 792
- Jabir Tai 792 – 793
- Kathir Katib 793 – 794/95
- Muhammad Saalabi 795/96 – 796
- Abdul Rahman 796 – 799
- Ayoob bin Jafar 799/800 – 800
- Muhlabi 800 – 801
- Daud Muhlabi 801 – 820/21
- Bashar bin Daud Muhlabi (Independent Ruler) 820/21 – 828/29
- Ghusan Muhlabi 828/29 – 831
- Musa bin Yahya Barmaki 831 – 836
- Imran Barmaki 836 – 840/41
- Anbasah bin Ishaque 840/41 – 849/50
- Haroon bin Ali Khalid 849/50 – 854/55

ABBASID CHALIFS

- Saffah 750 – 754
- Mansur 754 – 775
- Mahdi 775 – 785
- Hadi 785 – 786
- Harun al-Rashid 786 – 809
- Amin 809 – 813
- Mamun 813 – 833
- Mutasim 833 – 842
- Wathiq 842 – 847
- Mutawakkil 847 – 861

CHAWRA DYNASTY CUTCH

- Vanaraja 746 – 806
- Yogaraja 806 – 842
- Kshemaraja 842 – 856
- Samma Rajputs of Sind the descendents of Lakho Ghurano 800 – 865

PRATIHARAS OF KATHIAWAR OR GUJARAT

- Siladitya – VI 735 – 760
- Siladitya – VII 760 – 766

PRATIHARAS RAJPUTANA MALWA AND SOUTHERN GUJARAT

- Nagabhata – I 730 – 756
- Kakkuka 756 – 761

PRATIHARAS OF KATHIAWAR OR GUJARAT / PRATIHARAS RAJPUTANA MALWA AND SOUTHERN GUJARAT (joint entries)

- Devaraja 761 – 775
- Vatsaraja 775 – 800
- Nagabhata – II 800 – 833
- Ramabhadra 833 – 836
- Bhoja – I 836 – 885

INDEX

Abbasids and their dependencies	[ ]	Independent muslim rulers	[ ]
Chawras	[ ]	Pratiharas	[ ]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

712 751 A.D.

UMAYYAD GOVERNORS OF SIND AND THEIR CONTEMPORARIES

YEAR A.D.	SINDS GOVERNOR OR RULER	UMAYYAD KHALIFA OF DAMASCUS	CUTCH CHAWRA DYNASTY.	GUJARAT VALABHIS	RAJPUTANA MALWA AND SOUTHERN GUJARAT	SOUTHERN GUJARAT BROACH ETC:	KANAUJ
705							
710	MUHAMMAD BIN QASIM 712-715	WALID 705-715					
715	YAZID BIN KABASHAH 715-716 HABIB BIN MUHLAB 716-717 AMRU BIN MUSLIM 717-719/20	SULAIMAN 715-717 UMAR BIN ABDUL AZIZ 717-720		SILADITYA - V 701 - 735			
720	HILAL-AL-TAMIMI 719/20-724	YAZID-I 720-724	KALYANA RAJA 696-746				YASOVARMAN KING OF KANAUJ 700-740
725	JUNAID BIN ABDUL RAHMAN 724-729/30						
730	TAMIM AL UTBI 729/30-730/31	HISHAM 724-743				JAYABHATA-IV 725-735	
735	HAKAM AL KALBI 730/31-738						
740	AMAR BIN MUHAMMAD BIN QASIM 739-743/44				NAGABHATA-I 730-756		
745	YAZID AL KALBI 743/44-746 MANSUR BIN JAMHOOR (INDEPENDENT RULER) 746-751/52	MARWAN II 744-750		SILADITYA-VI 735-760			
750							
755							
760							

NOTE:- MULTAN WAS PART OF SIND THEN

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

640/41-725 A.D.

CONTEMPORARIES OF BRAHMAN DYNASTY

YEAR A.D.	SIND	ISLAMIC EMPIRE	VALABHIS OF KATHIAWAR	CUTCH	IRAN	GURJA PRATIHARA OF SOUTH GUJARAT
635		HAZARAT OMAR FAROOQ 634-644	DHRUVASENA 620-640			
640	CHACH BIN SELAJ 640/41-662		DHARASENA 640-650	BRAHMANS OF SIND UP TO ABOUT 685 OR EVEN LATER THEN BUT BEFORE 686	YAZDEGRED 632-651	DADDA-II PRASANTARAJA 641-725 FOUR PRATIHARAS RULED FOR 84 YEARS JAYABATTA-II DADDA-III JAYABHATTA-IV AND AHROLA 641-725
645		HAZARAT USMAN GHANI 644-656				
650			DHRUVASENA 651-653			
655		HAZARAT ALI 656-661	KAHARA-GRANA (DHAMADITYA) 653-666		PART OF ISLAMIC EMPIRE	
660	CHANDUR BIN SELAJ 662-669	MUAWIYA-I 661-681				
665			SILADITYA-III 666-684			
670	DHAHAR BIN CHACH 669 712; DURAJ BIN CHACH 669-70; DHAHARSIA BIN CHANDUR 670-700					
675						
680		YAZID-I 680-683; MARWAN-II 683-685				
685		ABDUL MALIK 685-705	SILADITYA-IV 684-700	JASRAJA CHAWRA 685-696		
690						
695				KALYANARAJA CHAWRA 696-746		
700			SILADITYA-V 700-725			
705		WALID 705-715				
710	MUHAMMAD BIN QASIM 712-15					
715	ARAB GOVERNERS 715-725; JAISINA BIN DHAHAR 715-725	SULEMAN 715-717; OMAR BIN ABDUL AZIZ 717-720				
720		YAZID-II 720-724				
725		HISHAM 724-743				
730						
735						
740						
745						

NOTE:- CUTCH WAS LOST TO SIND BEFORE THE DEATH OF DAHASIA AND CHAWRAS FULLY ESTABLISHED. DUE TO THIS REASON DHAHAR HAD NO CONTROL OVER ITS PIRATES, WHO PROBABLY LOOTED THE ARABS SHIPS.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

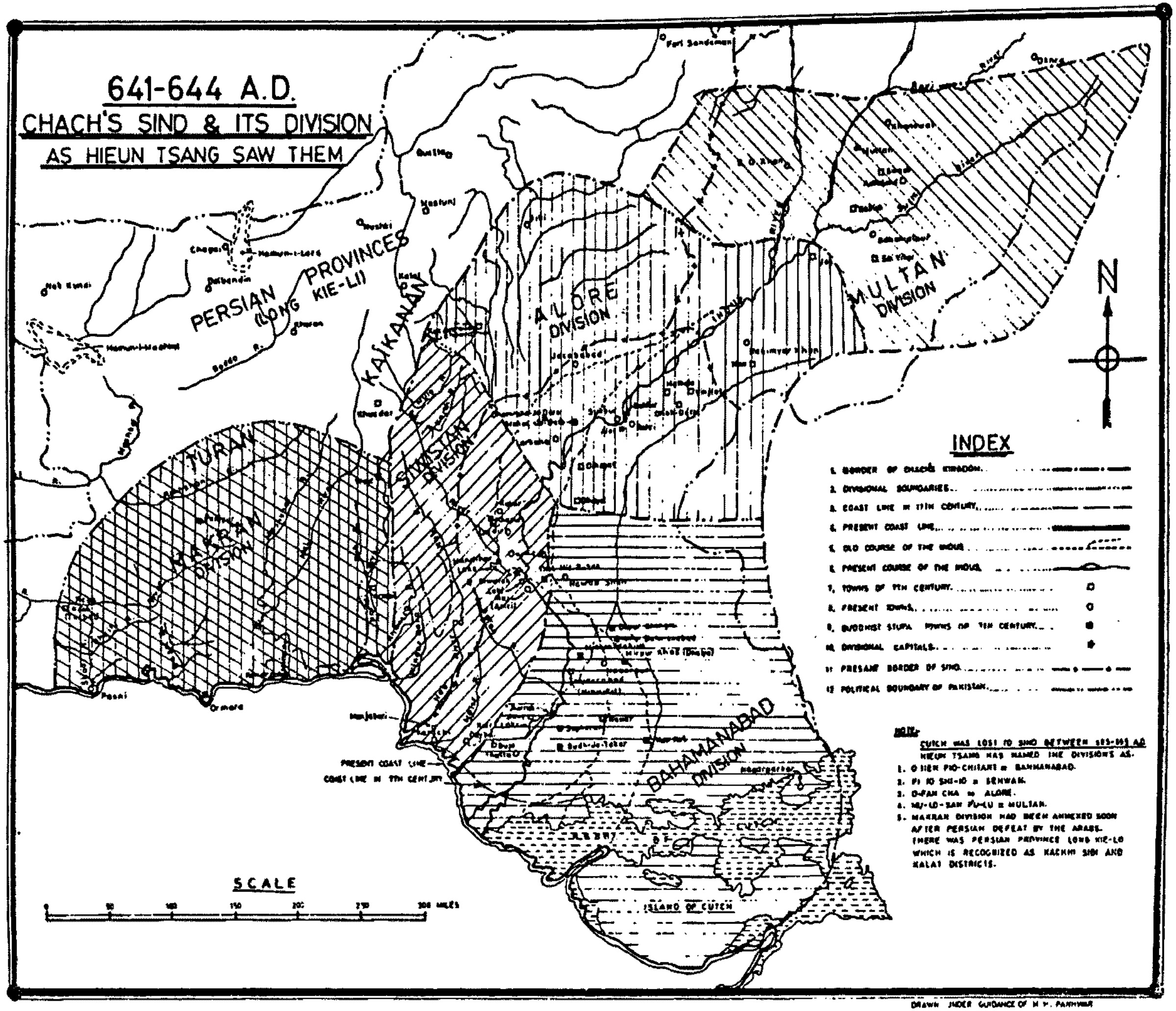

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

499-640/41 A.D.
RAI DYNASTY OF SIND AND THEIR CONTEMPORARIES

YEARS A.D.	SIND (RAIS)	KATHIAWAR AND BHAVNAGAR VALABHIS	RAJPUTANA GUJARA — PRATIHARAS	SOUTH GUJARAT BROACH ETC. GUJARA-PRATIHARA	CUTCH	SASSANIDS OF PERSIA	GURJARS OF RAJPUTANA	KANAUJ
490								
495								
500						JAMASP 497-499		
505	RAI DEWAJI							
510						KAVAD - I		
515	RAI SEHRAS-II	SENAPATI BHATARKA 508-520				499-531		
520								
525		DHRUVASENA 520-535						
530					UNDER			
535								
540								
545		DHARAPATA [illegible] 535-[illegible]				KHUSRAW-I		
550	RAI SEHASI - I				RAIS	531-579		
555								
560		GUHASENA 556 56[illegible]						
565			HARICHANDRA (BEGINNING) 550		OF		GUJARA PRATIHARAS NAMELY:	
570	AND							
575		DHARASENA -II 569-580					HEMCHANDRA	
580			RAJJILA	DODA-I GUJARA PRATIHARA 575-600	SIND	HORMUZD-IV 579-590	RAJJILA NARABHATA	
585							AND	
590	SEHRAS-II (ALL FOUR) 499-600	SILADITYA DHARMADITYA					NAGABHATA	
595		580-612						
600			NARABHATA					
605				SON		KHUSRAW-II	RULED	
610	RAI SAHASI II			OF		590-628	BETWEEN	
615		KAHARAGRAHA 612-615		DODA			550-640	
620	600-640/41	DHARASENA-III 615-620	NAGABHATA END 640	600-627				
625		DHRUVASENA — II						
630		620 — 640		DADA II PRASANTARAGA 627-641		ARDASHIR-III 628-630		
635								
640						YAZDEGRED III 632-651		
645		DHARASENA — IV						
650		640 — 650						

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

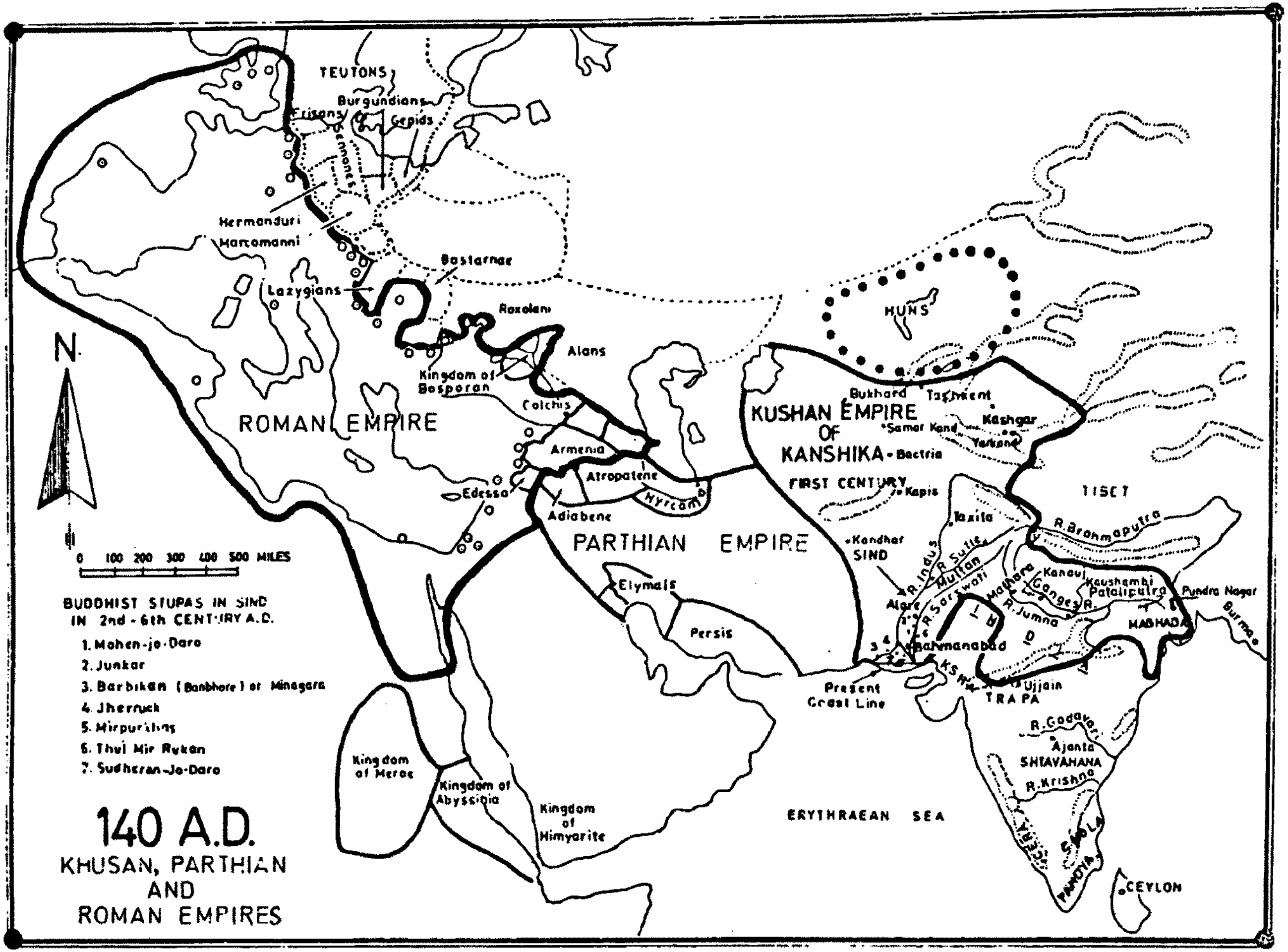

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M.H. PANHWAR

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

65–283 A.D.

KUSHANS AND THEIR CONTEMPORARIES

YEAR AD	SIND	GANDHARA	CUTCH
65	SMALL INDEPENDENT PRINCIPALITIES OF SIND	KADPHISES 65–78	PARTHIAN SATRAP NAHAPANA ? – 150
80	THE GOVERNORS OF THE KUSHANS OF GANDHARA	KANISHKA – I 78–101/102	
100		VASISHKA – I 102–106	
105		HUVISHKA AND KANISHKA – II AS JOINT RULER FROM 11? A.D. 106–138	
135	SCYTHIANS 135–145		
140		KANISHKA – II ALONE 138–145	
145		VASUDEVA – I 145–175	
150			RUDRADAMAN THE SCYTHIANS AND HIS SUCCESSORS SATRAPES OF SAURASHTRA 150 – 305 ?
175	SMAL INDEPENDENT PRINCIPALITIES OF SIND ?		
225		KANISHKA – III 226 – 238	
240		VASUDEVA – II 239 – 248	
250		KANISHKA – V 248 – 272	
280		KANISHKA – VI ?	
185	SASSANIDS		

NOTE RUDRADAMAN CONTROLLED LOWER SIND AND SINDHU SAUVIRA FOR ABOUT 10 YEARS, BUT KUSHAN CONTROLLED PRESENT DADU, LARKANA, JACOBABAD, SHIKARPUR AND SUKKUR DISTRICTS EVEN DURING THIS PERIOD.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

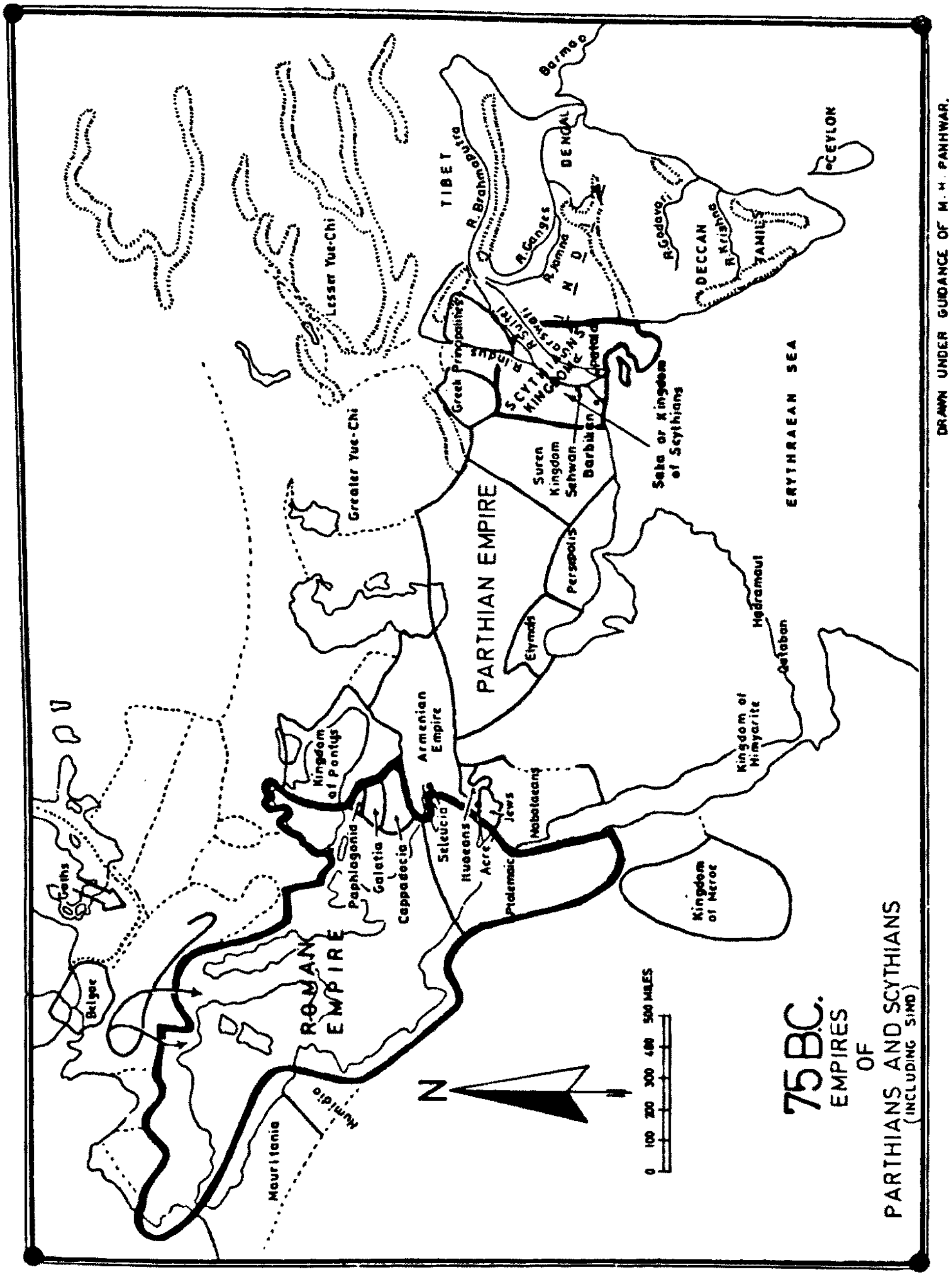
75 B.C.
EMPIRES
OF
PARTHIANS AND SCYTHIANS
(INCLUDING SIND)
DRAWN UNDER GUIDANCE OF M. H. PANHWAR.
ROMAN EMPIRE
PARTHIAN EMPIRE
Kingdom of Pontus
Armenian Empire
Paphlagonia
Galatia
Cappadocia
Seleucia
Ituraeans
Acre
Jews
Nabataeans
Ptolemaic
Kingdom of Meroe
Kingdom of Himyarite
Qataban
Hadramaut
Elymais
Persepolis
Suren Kingdom Sehwan
Barbikon
Saka or Kingdom of Scythians
SCYTHIANS KINGDOM
Greek Principalities
Greater Yue-Chi
Lesser Yue-Chi
TIBET
R. Brahmaputra
R. Ganges
R. Jamna
BENGAL
R. Godavari
DECCAN
R. Krishna
TAMILS
CEYLON
Barmao
ERYTHRAEAN SEA
Mauritania
Numidia
Belgae
Goths
N
0 100 200 300 400 500 MILES

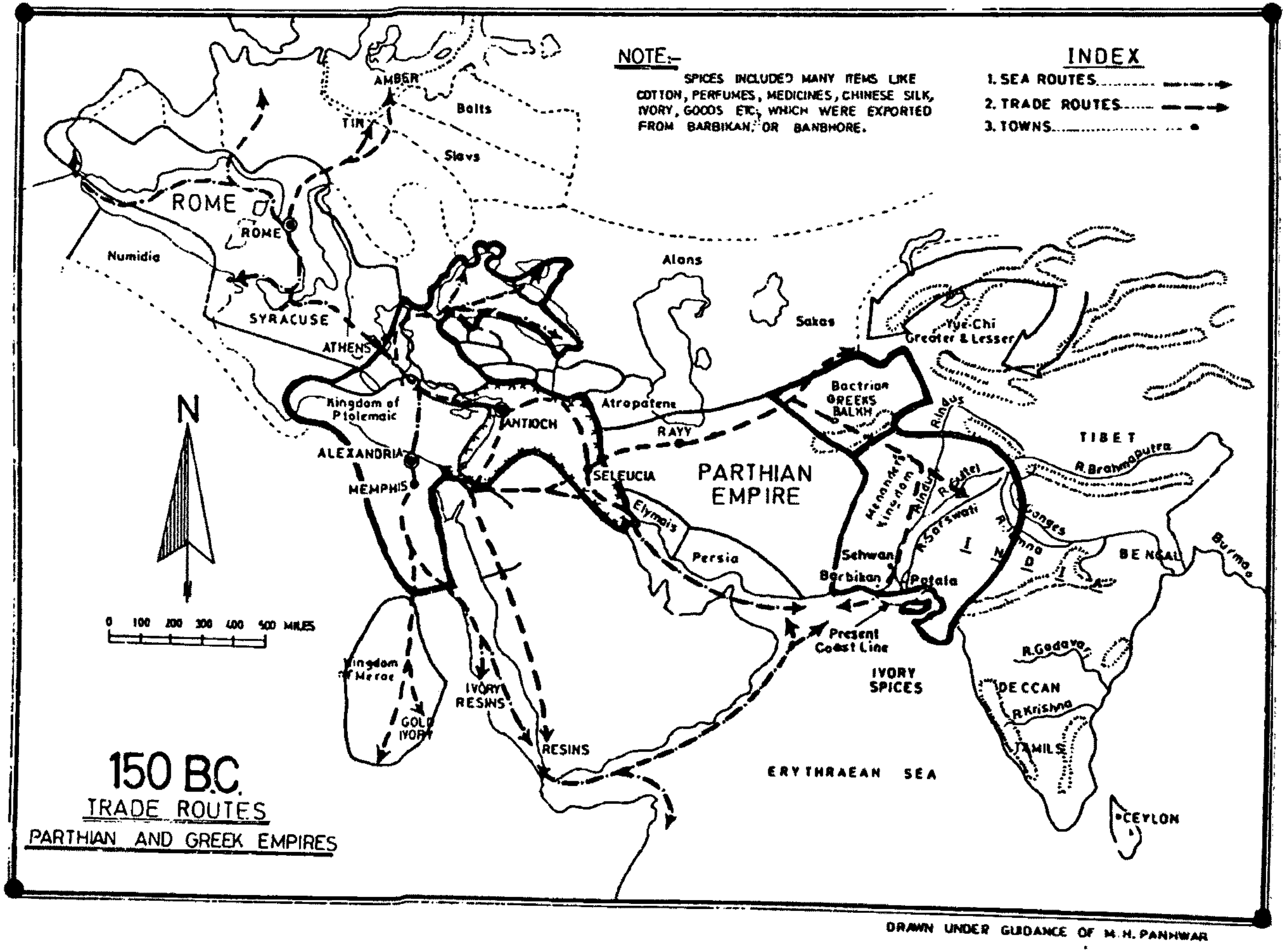

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

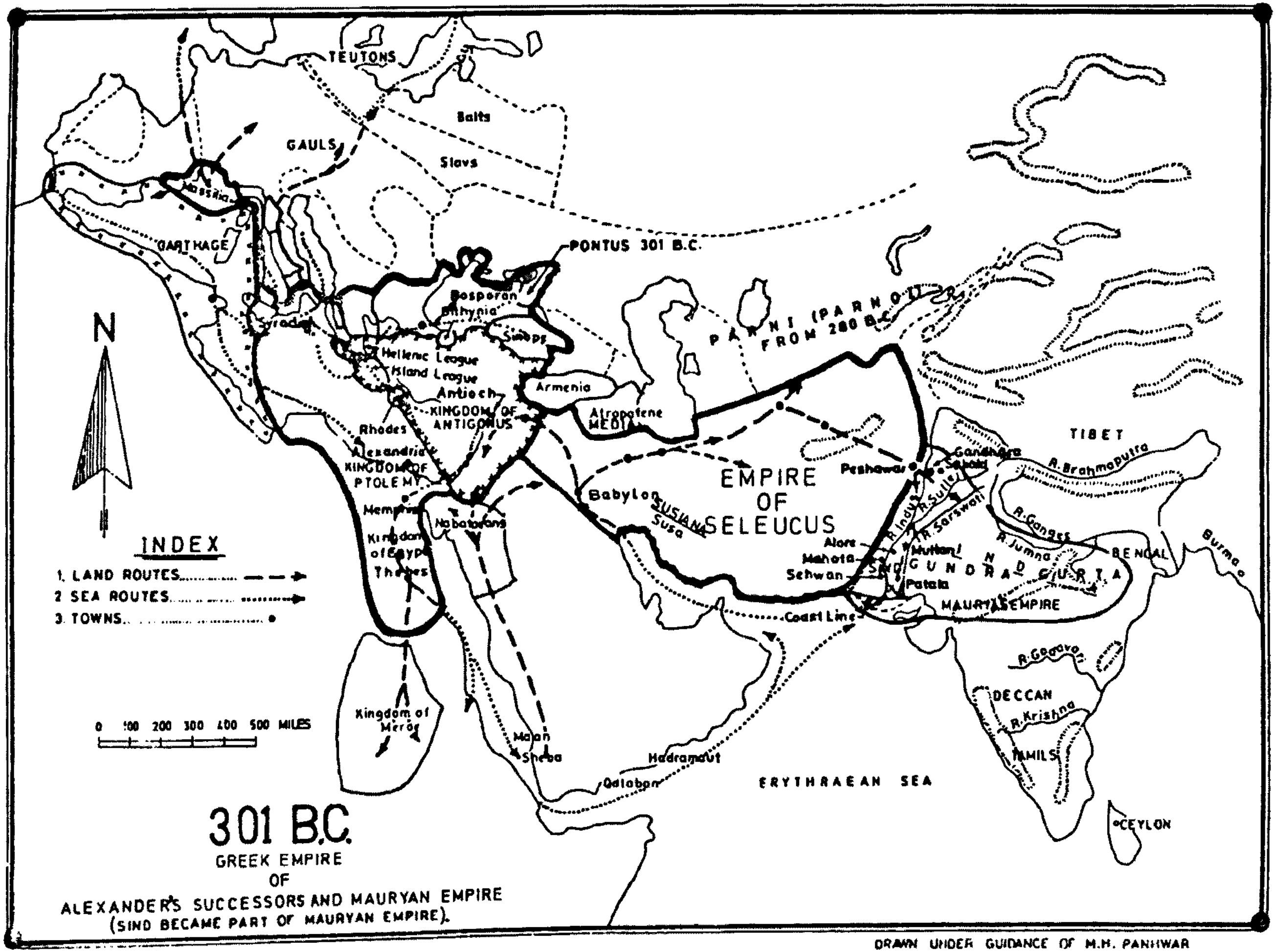

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M.H. PANHWAR

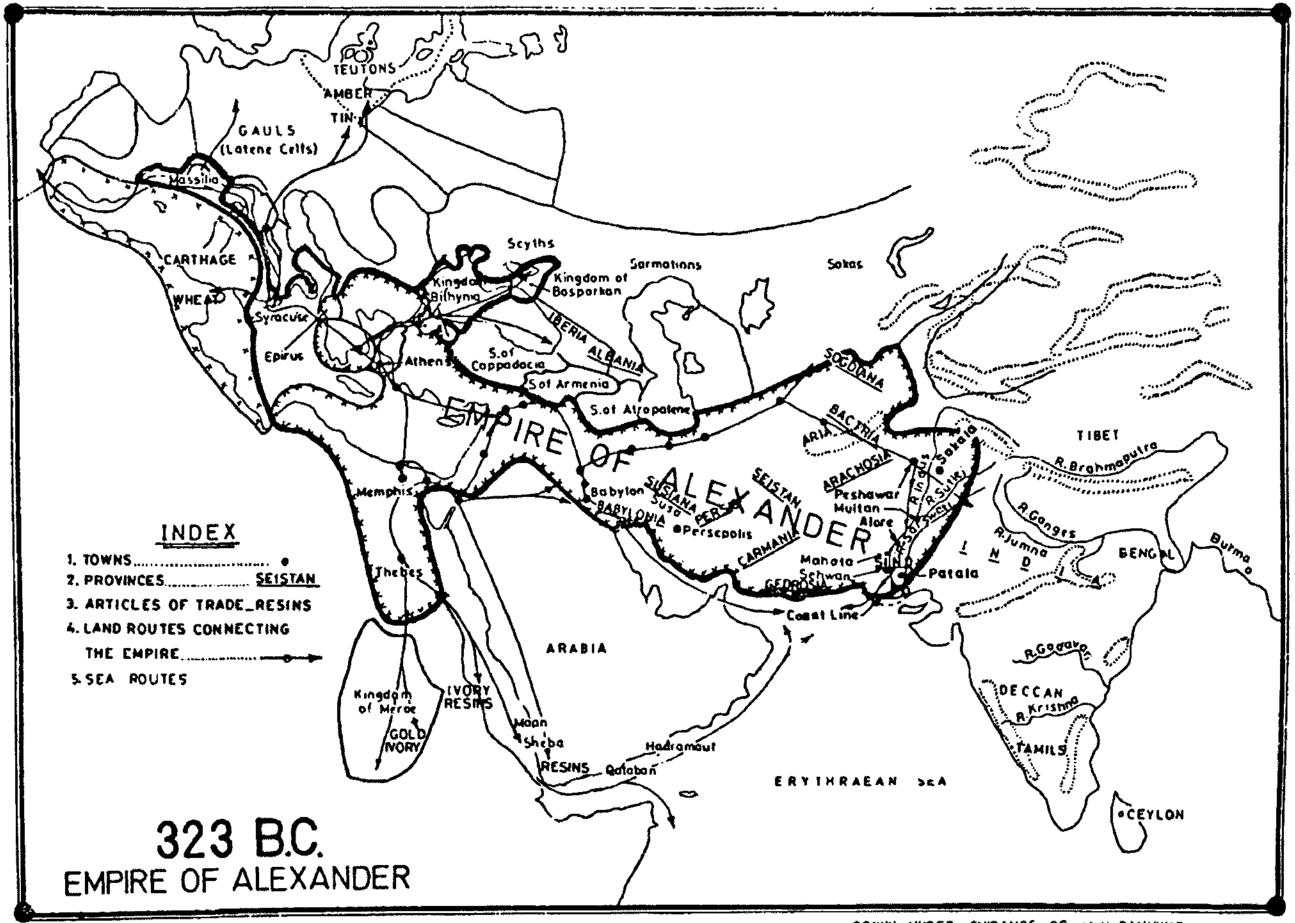

323 B.C.
EMPIRE OF ALEXANDER

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M. H. PANHWAR

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

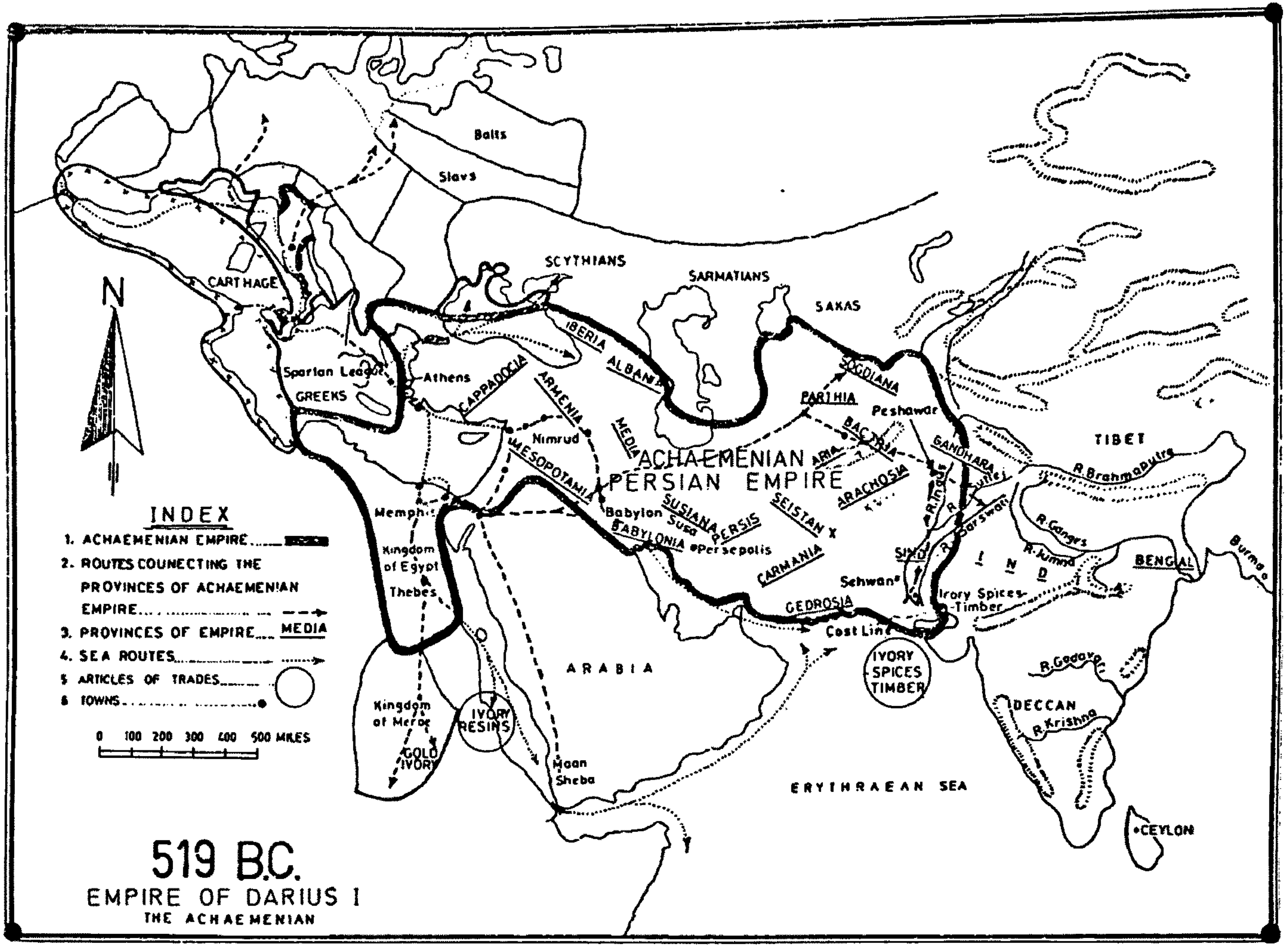

DRAWN UNCER GUIDANCE OF M.H. PANIWAR.

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

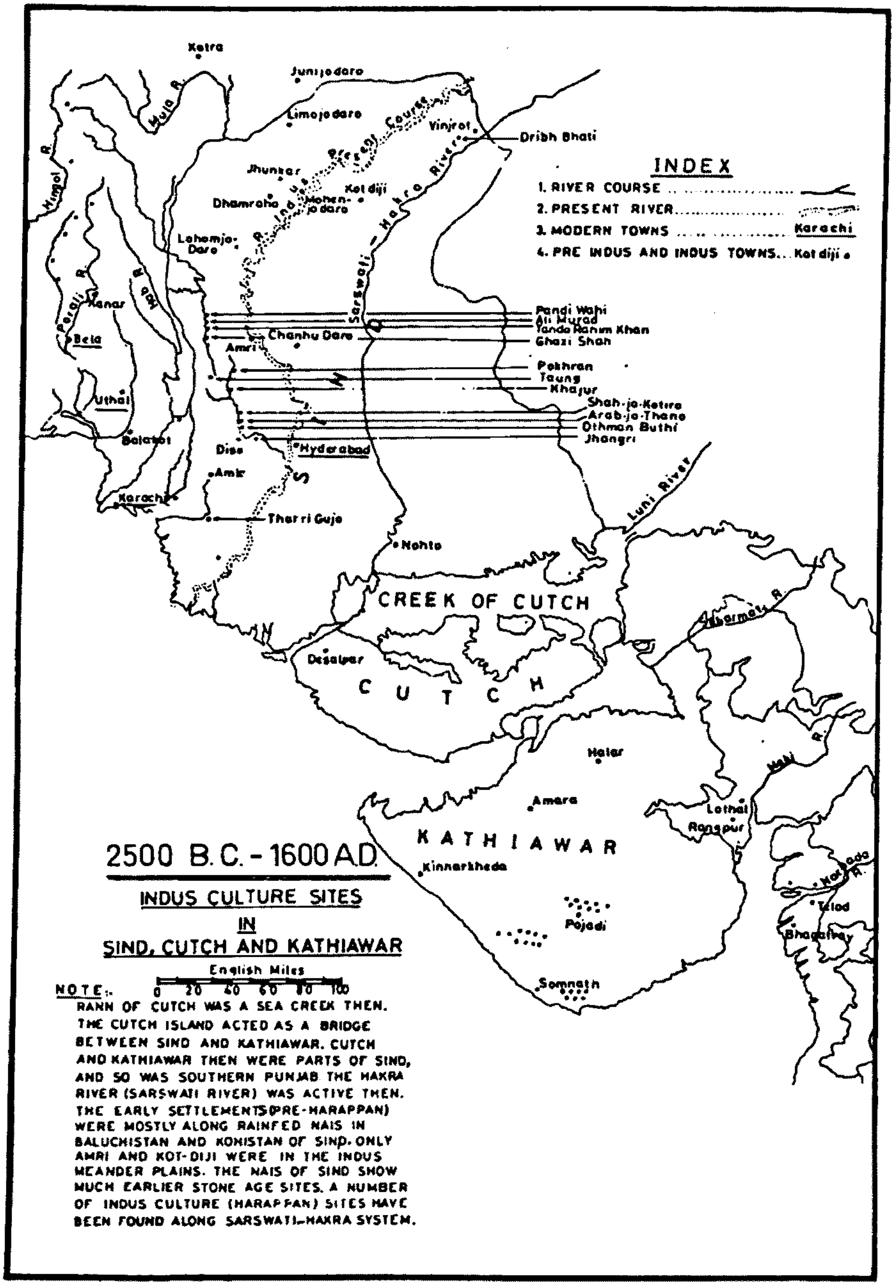

2500 B.C. - 1600 A.D.

INDUS CULTURE SITES IN SIND, CUTCH AND KATHIAWAR

NOTE:- RANN OF CUTCH WAS A SEA CREEK THEN. THE CUTCH ISLAND ACTED AS A BRIDGE BETWEEN SIND AND KATHIAWAR. CUTCH AND KATHIAWAR THEN WERE PARTS OF SIND, AND SO WAS SOUTHERN PUNJAB THE HAKRA RIVER (SARSWATI RIVER) WAS ACTIVE THEN. THE EARLY SETTLEMENTS(PRE-HARAPPAN) WERE MOSTLY ALONG RAINFED NAIS IN BALUCHISTAN AND KOHISTAN OF SIND. ONLY AMRI AND KOT-DIJI WERE IN THE INDUS MEANDER PLAINS. THE NAIS OF SIND SHOW MUCH EARLIER STONE AGE SITES. A NUMBER OF INDUS CULTURE (HARAPPAN) SITES HAVE BEEN FOUND ALONG SARSWATI-HAKRA SYSTEM.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

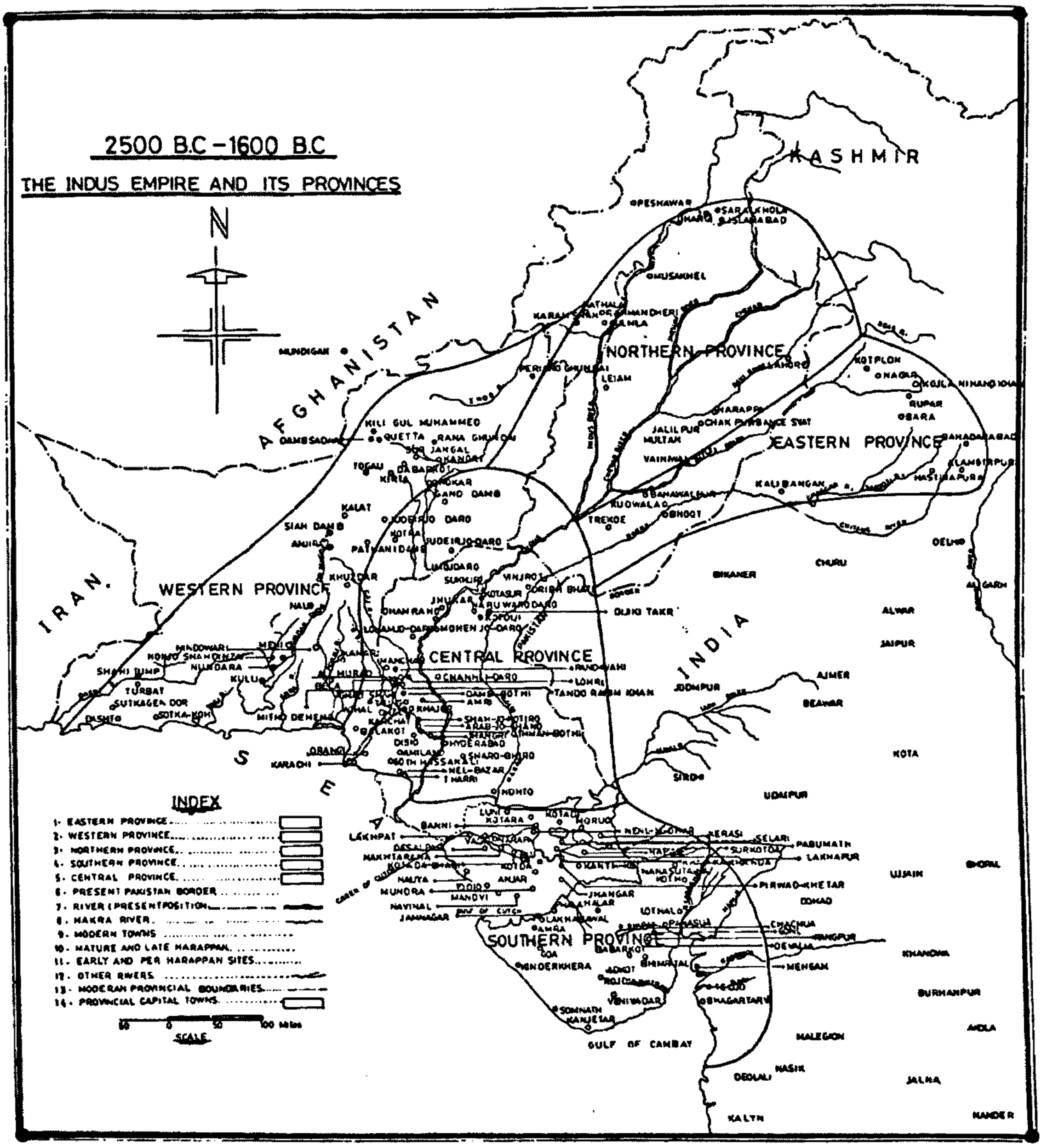
2500 B.C - 1600 B.C
THE INDUS EMPIRE AND ITS PROVINCES
N
KASHMIR
AFGHANISTAN
IRAN.
NORTHERN PROVINCE
EASTERN PROVINCE
WESTERN PROVINCE
CENTRAL PROVINCE
SOUTHERN PROVINCE
INDIA
SEA
INDEX
1- EASTERN PROVINCE
2- WESTERN PROVINCE
3- NORTHERN PROVINCE
4- SOUTHERN PROVINCE
5- CENTRAL PROVINCE
6- PRESENT PAKISTAN BORDER
7- RIVER (PRESENT POSITION)
8- HAKRA RIVER
9- MODERN TOWNS
10- MATURE AND LATE HARAPPAN
11- EARLY AND PER HARAPPAN SITES
12- OTHER RIVERS
13- MODERAN PROVINCIAL BOUNDARIES
14- PROVINCIAL CAPITAL TOWNS
SCALE
GULF OF CAMBAY

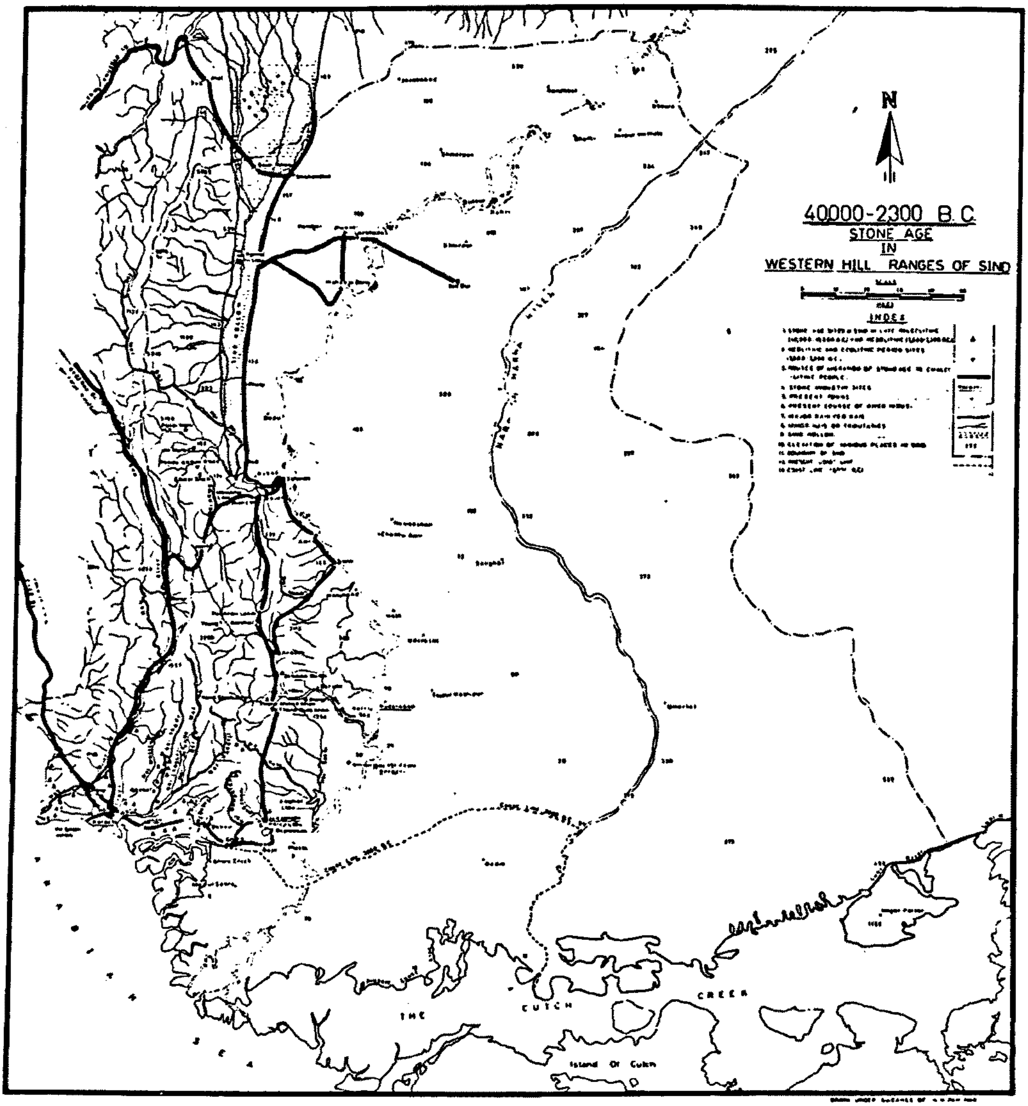

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

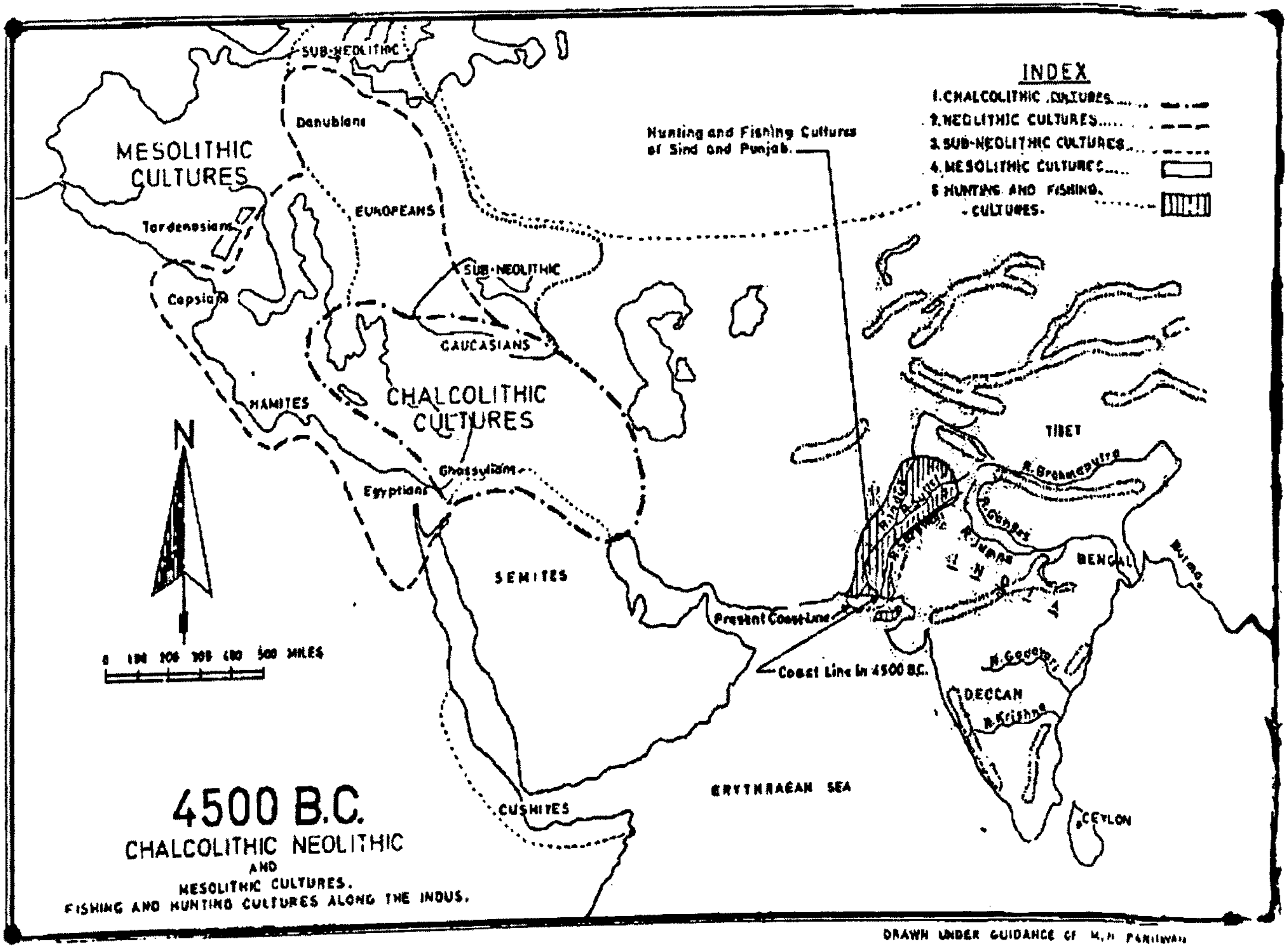

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M. H. PANHWAR

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

SINDH - CUTCH RELATIONS

By:

M. H. Panhwar

(Sitara-e-Imtiaz)

Revised by:

G. M. Lakho

(M. A., PhD)

Compiled by:

Umer Soomro

Umer Soomro Academy, Karachi - Sindh

All rights reserved

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means without prior permission.

Title	:	**Sindh-Cutch Relations**
Topic	:	History
Author	:	M. H. Panhwar (1925-2007) (Sitara-e-Imtiaz)
Revised by	:	Ghulam Muhammad Lakho 0345-3655950 (M. A., PhD)
Compiled by	:	Umer Soomro Mobile: 0300-7051347, Email: umersoomro@hotmail.com
Composing, graphics & Layout	:	Akseer Soomro 0321-1234180
Edition	:	First
Year	:	2016
Published by	:	Umer Soomro Academy, Karachi, Sindh
Printed by	:	Sindhika Academy Karachi, Sindh 021-3273290
Price	:	Rs. 100/=

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Contents

From the core of heart	
Foreword	5
Geographical Setting	8
Hunting tribes of Sindh and Cutch	10
Pre-Harappan or Early Indus Culture	10
The Indus Empire and its Provinces	11
Achaemenians	12
Alexander's Invasion	12
Mauryans	13
Bactrian Greeks	13
Scythians	13
Parthian	13
Kushans	13
Sassanians	14
Vahlikas	14
Rai Dynasty	15
Brahman Dynasty	15
Arab conquest of Sindh	16
Abbasid Governors of Sindh	16
Habaris in Sindh	17
Soomras	19
Samma Dynasty	21
Arghuns, Tarkhans, Mughals and Kalhoras	24
Common Grass-lands	24
Conclusion	26

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

List of Maps and Charts

Chalcolithic, Neolithic and Mesolithic Cultures	4500 BC	27
Stone Age in Western Hill Ranges of Sindh	40000 - 2300 BC	28
The Indus Empire and its Provinces	2300 - 1600 BC	29
Indus Culture Sites in Sindh, Cutch and Kathiawar	2300 BC - 1600 AD	30
Empire of Darius-I	519 BC	31
Empire of Alexander	323 BC	32
Greek Empire of Alexander's Successors and Mauryan Empire	301 BC	33
Trade Routes	150 BC	34
Empires of Parthians and Scythians	75 BC	35
Kushans and Their Contemporaries	65 - 283 AD	36
Kushan, Parthian and Roman Empires	140 AD	37
Rai Dynasty of Sindh and Their Contemporaries	499 - 640/41 AD	38
Chach's Sindh and its Divisions	641 - 644 AD	39
Contemporaries of Brahman Dynasty	640/41 - 725 AD	40
Umayyad Governors of Sindh and Their Contemporaries	712 - 751 AD	41
Abbasid Governors of Sindh and Their Contemporaries	751 - 852 AD	42
Habaris of Sindh and Their Contemporaries	854 - 1011 AD	43
Soomras of Sindh and Their Contemporaries	1011 - 1351/52 AD	44
Habari Kingdom of Sindh	951 AD	45
Final Drying up of Hakra	1226 AD	46
Routes Between Cutch and Sindh	1226 - 1843 AD	47
Muhammad Tughlaq's Invasion of Sindh	1351 AD	48
Sammas of Sindh and Their Contemporaries	1351 - 1524 AD	49
Sindh Boundaries under Jam Nizamuddin	1508 AD	50
Shah Beg's Military Operations in Sindh	1517 - 1523 AD	51
Shah Hassan's Military Operations in Sindh	1524 - 1554 AD	52
Humayun's Wanderings in Sindh	1541 - 1543 AD	53
Language Distribution of Indo-Pak Sub-Continent		54

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

FROM THE CORE OF HEART

Almost all work of Great Indigenous Sindhologist M. H. Panhwar has been Sindh centric. About every aspect of Sindh, be it irrigation, drainage, underground water, agriculture, horticulture, floriculture, political or social fabric, history, geology. geography or any else, his work has been marvelous. He has been a great cartographer too, with no indigenous match.

An ancient country like Sindh, a gift of Indus River, consisting upon Lower Indus Valley, presently a province of newborn country Pakistan, which according to M. H. Panhwar, after decline of Mohenjo Daro and loss of its indigenous Indus Script in fourteenth century BC became illiterate, needed centuries to produce great scientists and scholars like M. H. Panhwar. Although Government of Pakistan decorated him with Sitara-e-Imtiaz award in recognition of his great scientific research for agriculture, but commensurate to quantity and quality of his work, he deserved much more. He, in his person was a complete university. Establishment of M. H. Panhwar Chair at University of Sindh is a tribute to the laurel scholar by the University and Department of Culture Sindh.

Panhwar sahib's article Sindh-Cutch Relations seems to have been of special interest for Dr. Ghulam Muhammad Lakho, that's why he revised it and published its Sindhi translation third time.

It is honour for me to be part of this publication.

November 19, 2016

Umer Soomro
Karachi

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

FOREWORD

The Sindh Archives organized a lecture series on the 'History of Sindh'. The idea behind this exercise was a study in the not so well explored or represented periods of the cultural, historical, economic, social trends in the history of Sindh. In this connection invitations were sent out to experts and scholars who had contributed enormously and are still working on themes identical with the scheme.

These lectures have been recorded for preservation in the Archives and efforts are being made to print them. It may be mentioned that the first lecture synchronized with the appeal by the Executive Committee of the International Council on Archives to celebrate 'Archives Weeks' from 1st October, 1979 to 15th December, 1979.

More lectures are being organized and it is earnestly hoped that adequate funds will be made available to make the series a permanent feature of the Sindh Archives. We also propose to bring out *Sindh Archives* quarterly in order to print these lectures and any other important papers of archival significance which have hitherto been denied to the scholar for want of resources.

Mr. M. H. Panhwar, who delivered the first lecture on "Sindh Cutch Relations", has done commendable service by dealing with this subject at length. His efforts to prepare some chronological charts and maps, which will ultimately form a part of his *Historical Atlas of Sindh*, are unique and give his work a permanent place in the literature of Sindh.

The discoveries of Mohenjo Daro and Lothal reveal that Sindh and its southern dependencies , which obviously included Cutch, had a common cultural heritage since pre-historic times. During this long period Sindh has witnessed many invasions of different people.

The relations between Sindh and Cutch were so close that whenever this part was threatened, by any foreign aggression, Cutch considered it an obligation to join forces. Cutch's support to Samma rulers during the Arghun invasion is most remarkable one in the history of Sindh.

Before the British conquest, Sindh was divided into various principalities ruled

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

by different local rulers. Cutch and some neighbouring small principalities were governed by Samma Raos, Las Bela by Samma Jams, Bahawalpur by Daudpota Amirs, Khairpur, Mirpur and Hyderabad by Sohrabani, Manikani and Shahdadani Mirs. The British authorities, however, thought it proper to annex only two principalities of Sindh viz. Hyderabad and Mirpur. The other principalities of Sindh remained, at least nominally, independent, nevertheless under the suzerainty of British power.

The first British Governor of Sindh, Sir Charles Napier, was empowered not only to govern Sindh (which included the former principalities of Hyderabad and Mirpur) but also exercise control over Sindh's neighbouring principalities, including Cutch; as it was considered best that troops in Sindh and Cutch ought to be under one authority and Napier should exercise military as well as political control over them. Efforts to disturb this arrangement were emphatically opposed by Sir Charles Napier. He strongly advocated the relationship of Sindh and Cutch and argued that Cutch, by its geographical position and features, was closely connected to Sindh. The great *Runn* of Cutch was a continuation of the Gulf of Cutch, and connected Cutch to the desert boundaries of Sindh, rather than to Bombay or Guzzerat. These arrangements were continued till the annexation of Sindh to the Bombay Presidency in 1847.

I feel it my duty to thank Mr. Abdul Hamid Akhund, Secretary, Sindh Archives Board and Director Culture, Sindh, without whose guidance, assistance and help perhaps it would not have been possible for Sindh Archives to organize the lecture series on History of Sindh nor to bring out this publication.

Very special word of thanks go out to the members of the Sindh Archives Board, specially Pir Hussamuddin Rashdi, and the learned scholars and participants, whose presence and guidance were a source of inspiration. There is a sincere hope and prayer that the series may be beneficial to the future historical studies of Sindh.

13th February, 1980.

Saheb Khan Chano
Director Sindh Archives

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

I am thankful to Mr. Abdul Hamid Akhund, Director Culture, Government of Sindh, to give me an opportunity to address you on Sindh-Cutch relations.

The motivation to speak on Sindh-Cutch relations came from Dr. Allana's book, The Geographical Limits of Sindhi Language.[1] The sources used in his book on Cutch are: Hunter's Imperial Gazetteer of India, 1886; Ross' Land of Five Rivers, 1880; and Wilberforce's History of Kathiawar, 1916. All these are obsolete. Their information has been superseded. The recent discoveries like Rann of Cutch as a sea creek, the Hakra-Sarswati river and its drying up in 1226 AD, and Indus and Early Indus sites in Cutch and Kathiawar have not been taken into account. Arabs never conquered and annexed Cutch though early English writers erroneously thought so. The gazetteers mention of Samma dynasty of Cutch beginning in 1320 AD, whereas now it is known that there were two Samma dynasties; 810-985 AD and 1147-1948 AD. The Samma genealogy too is based on Tuhfatul Kiram, which has been superseded. I therefore took the liberty of seeking the permission of the learned Doctor to permit me to up-to-date the information. He is present here and has kindly allowed me to do so. Instead of starting Sindh-Cutch relations with Arab conquest (712 AD), I am covering a period of past 8000 years.

This is divided as:-

(1) 8000 BC - 1226 AD; Period of geographical unity and cultural relations.

(2) 1226 - 1600 AD; Period of political relations and mutual interests.

(3) 1600 - 1960 AD; Period of economic relations on common grass-lands.

Briefly speaking during the first period, Cutch was an island and with efficient water-ways between Sindh and Cutch. The two were a contiguous geographical unit and though essentially not the same country but for protection of Sindh, Cutch had to be integrated into Sindh politically.

(1) The book was published by Institute of Sindhology in 1979 AD.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

In the second period, the same tribes were ruling Sindh and Cutch though one was Muslim and other Hindu, yet the Hindus of Cutch, immigrants from Sindh, were practising a religion with many things common with Muslims and their integration with Hindus of adjoining areas was very difficult. They maintained extremely good relations amounting to what are today known defence and other pacts of mutual interest.

The third period, was based on close cooperation for exploitation of common pasture-lands by Sindhis (Tharis, Kohistanis and Laris) and Cutchis, due to arid conditions prevailing in the two areas.

I have my own collection of about 500 maps on Sindh produced by the British writers between 1830 and 1947. In addition I have Survey of Pakistan maps and aerial photographs. For last 2 ½ years, with the help of two draftsmen I have been working on the maps of Sindh from 8000 BC. All these maps are original work and rectify mistakes of the cartographers of the British period. For most of this period no maps have been drawn and my work therefore is new as well as original. I have also prepared chronological charts of Sindh's dynasties and their contemporaries. Of the 80 maps and charts so far ready I have here 8 ½" wide films of 28 maps and charts. There are relevant to the Sindh-Cutch relations. They were not drawn with this specific purpose and the whole map or chart covers other areas too, but they do indicate Sindh-Cutch relations and with this view, I will limit myself to explain only that much part of the figure that pertains to the subject. There are arranged in chronological order and I am proceeding to project them on the screen.

Geographical Setting

The map (2300 BC - 1600 BC) shows Sindh, Cutch, Kathiawar and the western districts of Gujarat province. Today the Rann of Cutch is dry. It was not so before 1226 AD. It was sea creek then. The coast line of Sindh was not where it is today, but lay between Matli and Talhar 4500 years back as shown in map 40,000 - 2300 BC. That time Sindh had two river systems; one the Indus, other the Hakra. The Hakra or Sarswati, the lost river of the Indian desert, was fed by Ghaggar, Chitang and Sarswati itself, all of which originated in Siwalik ranges about 200 - 300 miles north of Delhi. In recent geological times river Jamna also contributed part or whole of its water to it. Until the 13th century AD part of waters from the spill channels of Sutlej river (but not the whole river) too were flowing in it. The Indus also contributed some water to it from its spill channels between Kashmore and Sukkur. The combined waters from all these sources were flowing into the Hakra or the Sarswati river. Map 1226 AD shows Sarswati-Hakra system's alignment throughout its length. It discharged into the creek of Cutch, through

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

what is now known as Koree Creek. The Indus has west-warded by a good distance during the proto-historical and historical times. Until about the mid thirteenth century the Indus too discharged major part of its waters, through the Koree Creek, by first joining the Hakra through its eastern branch called the Eastern Puran. A third river Luni carrying the monsoon waters from the Western Rajastan discharged into the Creek of Cutch near Nagarparkar Taluka, which too was as island probably up to 3000 years in the past.

The combined waters of the three rivers discharged into the Arabian Sea through the Creek of Cutch (near present Lakhpat) and the Gulf of Cutch (near present Mandvi, into a sheet flow. This rendered waters of Gulf of Cutch and Creek of Cutch fresh (sweet). Cutch then a island surrounded by an enormous lake about 5000 square miles in area attracted fresh water fishes and migratory birds like ducks, swans etc. It must have been a paradise for the hunting-food-gathering and fishing tribes of Sindh, Cutch and Kathiawar. The Cutch, an island was working as a bridge between Sindh and Kathiawar-Gujarat. The geographical circumstances also made communication between Sindh, Cutch and Kathiawar easy by natural water-ways. This was as true 6000 year back as in 1200 AD.

By about 1226 AD, Hakra dried up, the Indus west-warded and it was no longer discharging through the Koree Creek into the Creek of Cutch. There has been seismic activity, causing raising of the bed of the Creek of Cutch, which then dried up and turning it into Rann (waste land and desert). The means of communication of Sindh with Cutch and Kathiawar broke up and so did the other relations; cultural and economic.

The Rann however still gets filled with 24" to 30" of sea water due to strong monsoon winds blowing from June to August as well as sea waves and tides. There is some water contributed by Luni river too. This water does not dry until December and swampy conditions exist in whole Rann. A number of islands have emerged in the Rann due to seismic action. The islands have formed easy means of communication with Sindh. Three routes were developed connecting Rapar with Nagarparkar, Bhuj with Diplo as well as Rahimki Bazar, and Lakhpat with Rahimki Bazar and Jati, as shown in map 1226 - 1843 AD.

On the islands in the Rann of Cutch some grasses grow. These islands became common grass-lands used by Sindhis and Catchis until recently.

Total area of Cutch is 7,616 square miles. The average rainfall varies between 12" and 20" in the north and south, respectively. The land is mostly barren, treeless, hilly, with pasture-lands on the slopes. Main occupation of people is cattle raising. On

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

the coast they do fishing. On the average there is one famine in every ten years, as compare to two in Thar of Sindh. The Cutch sea-men, mariners and pirates are known throughout the history. First ship from the sub-continent that reached England in 1762, was built and manned by Cutchis without any outside assistance. In sixteenth and early seventeenth century when Indian Ocean was known as the Portuguese Sea, and Portuguese were interfering in Mughal affairs due to the strong navy they possessed, the transport of Muslim pilgrims for Hajj at Mecca was entrusted to Rao of Cutch by Jehangir. It was these Cutchi sea-men who had been an asset to Sindh if friendly and could bring havoc if antagonized.

The above description shows that Sindh and Cutch until drying of Creek of Cutch were, geographically speaking, a united land. Even Kathiawar was equally connected with Sindh, but it did have a land boundary with Gujarat.

This geographical unity resulted in cultural, political and economic relations between Sindh and Cutch. The importance of these three relations have varied over centuries; some times one appearing more prominent and important than the other two.

Hunting tribes of Sindh and Cutch (6000 - 3500 BC)

Sea level has fluctuated during last 100,000 years. Some 20.000 years back sea was north of Multan and 430 feet above its present level. That time most of Gangetic plains were also under the sea and Middle Stone Age people had migrated from the flooded area to the Deccan Plateau. 12000 years back it was near Sukkur. 8000 years back it had receded below Tando Mohammad Khan. Once clear of sea, thick forests grew on both sides of the Indus and the Hakra rivers. The total area covered by the forests must have been about 25000 square miles as shown in map 4500 BC. The colonization of area may have started by the hunter-food-gatherers about 8000 years back and they must have come from South India via Cutch. This would be the first contact of Cutch and Sindh. The Creek of Cutch must have been exploited for fishing and bird trapping both by people of Cutch and Sindh.

Pre-Harappan or Early Indus Culture (3500 - 2300 BC)

The pre-Harappan or Early Indus culture sites cover the same area as Harappan culture. The map 2500 - 1600 BC also shows pre-Harappan sites (dating back to 3000 BC - 2300 BC), according to Radio-Carbon dating and with M.A.S.C.A. correction to 3500 BC).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

The Indus Empire and its Provinces (2300 - 1600 BC)

The Indus Empire most probably had five provinces; the Eastern, the Northern, the Southern, the Central and the Western. The urban and rural centres of the Eastern province existed along the Sarswati, Chitang and Ghaggar.

Eastern province almost touched the present city of Delhi in the east and border of Sindh in the west. The Central province had the present towns of Uch, Sibi, Dadhar, Khuzdar, Wadh and Lasbela within its borders. On the southern side it ran along the coast line right up to present town of Nagarparkar.

The Rann of Cutch was not dry then. The Sarswati-Hakra, the Indus and the Luni rivers discharged into it, making it an enormous lake covering about 4000 square miles. Cutch was an island being surrounded by the Creek of Cutch, Gulf of Cutch and the sea. It formed a bridge between Sindh and Kathiawar. Cutch, Kathiawar and north-western Gujarat formed the Southern province. The Northern province covered urban and rural centres along the Indus, the Jhelum, the Ravi, the Bias and the Sutlej. The Western province included present Baluchistan province minus areas included in the Central province.

Harappa, Kalibangan, Mohenjo Daro and Lothal are considered the capitals of the North-ern, the Eastern, the Central and the Southern provinces. In terms of distances and com-munications, the Southern province was the nearest to Mohenjo Daro, the capital of Central province. To reach Cutch or Kathiawar from Mohenjo Daro would involve going by boat - down the Indus, circle around the Creek of Cutch and the Gulf of Cutch. Even to reach Lothal, the boats had to coast around Kathiawar. The distance between Lothal and Mohenjo Daro was less than that between Harappa and Mohenjo Daro. It took less time to reach Cutch than any place 50 miles from Mohenjo Daro, not connected by the river, as the only means of communication was the bullock-cart; the camel and horse had not yet been domesticated by that time. The cart needed well maintained roads, of which there would have been only a few. For going from Mohenjo Daro to Harappa, most of the year the sail would have been in-effective due to absence of winds and use of oar must have been cumbersome. But in case of Cutch and the Southern province, the prevalence of monsoon winds (up to Sehwan in summer at least) and almost sheet flow of water in the Creek of Cutch, would have made the communications extremely easy.

The Eastern province was difficult to reach from the Northern province. It would be easy to reach it via Hakra-Sarswati system from the Central province.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

There is a time lag between the rise of mature Harappa Civilization in the Northern and Central provinces compared to Southern and Eastern provinces. Different explanations are offered, which are inadequate and contradictory. The reasonable guess appears to be slush and burn system of land reclamation, adopted by the new settlers or immigrants in the Central and the Northern provinces, and when pressure of population increased, they moved to the Eastern and the Southern provinces in the same way as the Early Indus or pre-Harappans had done.

The map of Indus Empire 2300 - 1600 BC, shows the urban and rural centres, spread in all five provinces. Archaeological explorations have proved the homogeneity of the culture of the entire area.

Achaemenians (519 - 450 BC)

After the fall of Indus culture at the hands of the Cemetery-H and Junkar (Jhukar) people, the urban centres deteriorated and nothing is known about Sindh-Cutch relations until 519 BC, when Darius-I conquered the Indus valley. The upper Indus valley was known as Gandhara and the Lower Indus Valley as Sindhu. Darius had the plans to connect his empire by the land routes and the sea. Cutch was still an island and its geographical situation vis-à-vis Sindh was difficult to be ignored. Its sea-men, pirates and mariners could be danger to Sindh ports and its sea trade. Darius had planned to send Skylax to voyage from Peshawar, down the Indus, to the sea and thence to the Persian Gulf and the Red Sea as shown in map 519 BC. He could not overlook the importance of Cutch and had to conquer and annex it to his empire as part of Sindhu, the 20th Satrapy. Thus he ensured regular flow of trade articles like spices, ivory and timber from Sindh's ports. The Achaemenian held Sindh and Cutch most probably for 70 to 120 years i.e., up to 450 or 400 BC, the latest, when the remote provinces like Sindhu, Gandhara and Egypt etc became independent. Sindh, Punjab and Cutch were divided into small independent principalities, and Gandhara was ruled by a number of tribes. These principalities were ruling when Alexander invaded Gandhara and Sindhu in 327-325 BC.

Alexander's Invasion (325 BC)

Alexander wanted to conquer the whole known world of his time. His troops while still in the Punjab refused to go eastwards and insisted on return. The passage to Greece via the Indus and the Persian Gulf was known to the Indians and the Greeks. Under circumstances, Sindh's principalities were reduced but not Cutch as shown in map 323 BC. Alexander's troops were not ready for new conquest and he (Alexander) him-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

self does not seem to have realized importance of Cutch. When he left Patala (Bahmanabad or a town in its vicinity) anti-Greek revolt started in Patalene (The Lower Sindh) most probably on the initiative of Chandragupta Maurya and Moeris (Maurya) ruler of Patala. Nearchus, Alexander's general and admiral as well as close friend, was still in Sindh then. He quickly left with his fleet of some 80 ships without attempting to crush the rebellion. It is a conjecture that since Cutch has not been subdued, Cutchis may have participated in the revolt and Nearchus may have realized the danger of an attack from Cutchi sea-men. Soon after Nearchus' departure revolt spread to the whole of Indus valley. The Greeks had to pay the price of not subduing Cutch then an indispensable island for defence of Sindh, like present day Aden, Singapore, Gibraltar and etc.

Mauryans (324 - 187 BC)

The successors to Alexander's territories in the Sub-continent were the Mauryans. Chandragupta Maurya knowing strategic importance of Cutch annexed it to his empire as shown in map 301 BC. After the death of Asoka (232 BC), his empire started breaking up into independent principalities in Sindh and Cutch, until the conquest by the Bactrian Greeks in 187 BC.

Bactrian Greeks (184 - 70 BC)

The Bactrian Greeks knew the importance of not only Cutch but also Kathiawar and annexed both to their kingdom as shown in map 150 BC. They held it up to 70 BC, when they lost their possessions to Scythians.

Scythians (70 BC to 46 AD)

Like the Bactrian Greeks, Scythians possessed Kathiawar and Cutch as part of their southern empire. This ensured that no attack could easily be made on the Lower Indus valley without first subduing the southern districts. The areas under their possession are shown in map 46 BC.

Parthians (46 - 78 AD)

Gondophares the Parthian, responsible for the conquest of the Lower Indus valley, reduced both Cutch and Kathiawar like his predecessors.

Kushans (62 - 283 AD)

When the Kushans occupied the Lower Indus valley, they were the first conquer-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ors in four countries, who did not realize the importance of the southern frontiers of the Lower Indus valley, and did not annex Cutch or Kathiawar. They are, however, credited with abolishing the Hindu Kush and extending their territories even beyond, as shown in map 150 AD. This made their possessions in the Northern Sub-continent very secure, but for neglecting to possess Cutch and Kathiawar, they soon were to face serious consequences. Rudradaman the Scythian first occupied Kathiawar and Cutch, then the Lower Sindh and Sindhu Sauvira (Nawabshah district). They may have occupied it for even over 100 years, though as per Ptolemy's statement, Kushans were ruling the Lower Sindh at the time of his writing the Geography i.e., 140 AD. If this statement is accepted then Rudradaman occupied the Lower Sindh between 135-145 AD.[1] After 175 AD, Sindh must have been ruled either by small independent principalities or by the Scythians, who were also in possession of Cutch and Kathiawar, and if latter was the case their rule may have extended for well over 100 years i.e., up to 260/65 AD. The Kushan rule over Sindh lasted for 110 years between 65-175 AD, as shown in chart 65-283 AD.

Sassanians (176 - 367 AD)

Sassanian gained possession of Sindh in 283 AD and held it up to 367 AD. Shapur-II is reported to have reduced Cutch and Kathiawar in 356/57 AD, but at the best this may have been a raid.

Their hold on Sindh was neither effective nor reflected culturally or politically. Cutch and Kathiawar came in possession of Guptas after 395 AD.

Vahlikas (367? - 470? AD)

Sindh became independent after 367/68 AD as shown in chart 176-490 AD. Soon Chandragupta-II Vikramaditya (380-415 AD) brought to an end the Saka rule in Cutch, Kathiawar and Gujarat. He was opposed to Vahlikas of Sindh, but conquest of Sindh never took place, as Vahlikas who may have been in possession of whole Sindh then, were too powerful to be subdued easily. However as per Mehrauli iron pillar inscription, he is reported to have crossed the seven mouths of Indus i.e., area in the delta, much below the delta head, which then may have been below the line from present Hyderabad-Tando Allahyar road. This must have been a raid rather than conquest of capital, which was either at Bahmanabad or Alore at distance of 100 and 270 miles from the deltaic area. Gupta governors held Cutch up to about 500 AD, when Rais of Sindh knowing its geographical importance to their own security, annexed it. Thus Cutch reverted back to Sindh's possession.

(1) Mc. Crindle, J. W: "Ancient India as told by Ptolemy".

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Rai Dynasty (499-640/41 AD)[1]

Rai Dynasty of Sindh annexed Cutch immediately after their possession of Sindh. The Gupta Empire had disintegrated. Bhatarka was the last Gupta governor. Valabhis soon established themselves in Kathiawar. Valabhis seem to have good neighbourly relations with Rais. This made the latter secure against any invasion of two powerful Pratihara kingdoms of Rajputana and South Gujarat.

Brahman Dynasty (640/41 - 712 AD)

Chach, the founder of Brahman Dynasty, had inherited Cutch as part of his kingdom, but he expanded westwards and annexed Makran to his kingdom soon after 640/41 AD. His kingdom consisted of five provinces; Multan, Alore, Siwistan, Makran and Bahmanabad.[2] Cutch was a part of the last province as shown in map 640/41 AD. Chach was succeeded by his brother Chandar in 662 AD who ruled for 7 years. On the latter's death in 669 AD, a third brother ruled Sindh for one year only. In 670 AD Sindh was partitioned; the northern provinces Multan and Alore went to Dahar son of Chach and the southern provinces to Daharsia son of Chandar. Daharsia lived 30 years up to 700 AD, during which period he lost Cutch to Jasraja the Chawra, somewhere between 685 and 696 AD, as shown in chart 640/41-725 AD. In 700 AD Sindh was reunited under Dahar. He made no attempt to recover Cutch. It seems that people were already divided in their loyalties towards Hinduism and Buddhism. The former had threatened the existence of the latter and had ousted it out from the whole Sub-continent, except the present areas of Pakistan. With people so divided Dahar seems to have given up Cutch to Kalyanraja Chawra for good. Tactically it was a serious blunder. It seems that its pirates looted Arab ships. They may also have been joined by coastal sea-men from Sindh. Dahar may probably have been right if he replied to Hajaj that he had no control over these pirates, but for ignoring the geographical position of Cutch, he had to lose the kingdom.

That Dahar had no control over the Lower Sindh is also reflected in the migration of Kathia, a Sindhi tribe, to Cutch in about 700 AD, at the time of his taking over the Lower Sindh. By about 725-740 they established themselves in eastern Cutch with capital at Kanthkot. Soon they migrated to Kathiawar to which they gave their own name. This migration of a sizeable tribe en-block does not appear to be an outcome of pressure of population on the land in Sindh, but possibly divided loyalties to the rulers.

(1) The beginning and end of Rai dynasty period is matter of controversy among scholars. However modern research shows that rule started in 550 AD (?) and ended in 652 AD.

(2) During Rai and Brahman rule, Sindh was divided in four provinces. Alore was capital city, under direct control of Rai / Brahman kings.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Arab conquest of Sindh (712 AD)

Arabs conquered Sindh in 712 AD, but did not annex Cutch. Either its importance was not known to them or it was due to recall of Muhammad Bin Qasim. Among his successors Junaid (724-730 AD) and his lieutenants conducted expeditions against Cutch, Kathiawar, Gujarat, Ujjain, Chitor, Nilma, Bailaman (Vallamandla), Jurz, Marmod, Mandal, Dahnaz, Broach and Malwa. However the purpose of expeditions was not to annex the territories, but to collect booty. The southern border of Sindh was unprotected all along the Creek of Cutch. Taking the advantage of the geographical situation, the rulers of Lata (Chalukyas), Malwa (Pratiharas), Southern Gujarat and Broach (Jayabhata-IV), Cutch (Kalyanraja Chawra), and Northern Gujarat and Kathiawar (Siladitya-V or VI, Valabhi) joined hands and defeated lieutenants of Junaid between 730-738 AD. They also helped a local uprising in Sindh against the Arabs. Tamim, the governor, had to abandon Sindh and his successor Hakam had to re-conquer whole of it and build a city known as Mahfuza for refuge of Arabs.

The result of this setback was that the expansion of Muslim empire was checked in the East by about 738 AD. The Arab rule of Sindh was no longer peaceful and taking the advantage the local governor became independent in 746 AD. He ruled five years before being subdued. It can be concluded that Junaid's expeditions brought the Arabs more loss than gain.

Abbasid Governors of Sindh (751 - 854/55 AD)

Abbasid governors and their contemporaries are shown in chart 751-854/55 AD. During the period Cutch was ruled by Chawras, though some Hindu Sammas, descendents of Lakho Gauraho of Sindh, who had migrated to Cutch in the beginning of 9th century, established a small principality in eastern Cutch. Arab sources mention Hisham Taghlibi's expeditions against Valabhi kingdom of Kathiawar and the northern Gujarat, but archaeological evidence shows that this may have taken place in 766 AD a year before his arrival in Sindh and therefore during the governorship of his predecessor Umar Bin Hifas. During this expedition the Valabhi capital was destroyed, but Kathiawar was not annexed and Cutch was not even touched. The gain went to Pratiharas of southern Gujarat who defeated Siladitya-VII, the Pratihara (Valabhi) ruler of Kathiawar and annexed it.

During the Abbasid rule of Sindh, there was continuous turmoil and frequent change of governors. No less than thirty governors had changed in about a century.[1] Of them fourteen were dismissed on account of inefficiency, three were killed in action,

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

four died in Sindh and two were declared as failures. Under the circumstances the irrigation system could not be maintained, law and order situation deteriorated, and local tribes were in continuous rebellion. A local tribe of Hindu Sammas under leadership of Lakho Gauraho migrated to Cutch around 800 AD. His sons established a petty kingdom in the eastern Cutch under vassal-ship of Chawras. Slowly they occupied more and more areas and by 942 AD they occupied whole Cutch, and became independent rulers of it, which they held up to 985 .D. This was the first Samma dynasty of Cutch which ruled for 175 years.

Arabs of Sindh do not seem to have cordial relations with Pratiharas of Gujarat. The latter were at war with Rashtrakutas of Deccan, and therefore Arab travelers and merchants were given cordial treatment by Rashtrakutas, whom Arabs called Balhara, and had all praise for them.

Habaris in Sindh (854 - 1010/11 AD)

Habaris ruled Sindh from 854 to 1011 AD. They were descendents of Habar bin Aswad and had migrated to Sindh between 730-738 AD. In the tribal warfare between Arab tribes of Yemenites and Hijazis, they aligned themselves with the latter while Imran bin Musa Barmaki, the Abbasid governor, had supported the former. Umar bin Abdul Aziz, the Habari chief, had Imran killed in 840/41 AD, and thus came to limelight. With the help of local Sindhi tribes of Jats, Meds and others he was able to capture Sindh in 854/55 AD and establish Habari dynasty. He was accepted as ruler of Sindh by Calif Al-Mutwakil on the condition that he would recite the name of Abbasid Califs in the Friday congregations. With exception of this recognition of the central authority, the Habaris were independent rulers.

The province of Sindh was both peaceful and prosperous under them. Under Abbasids and Umayyads there was continuous turmoil in the province and law and order situation had completely deteriorated. Irrigated agriculture can only flourish under peaceful conditions. Habaris who had settled in the interior of Sindh must have been landowners and very familiar with irrigation requirements of the agriculture. Their chief task must have been to maintain old canals, excavate new ones so as to have steady water supply. This act was bound to help them in winning over local population. They also seem to have maintained good relations with local Buddhists and Hindu population including a Hindu Raja of Alore, a petty but independent chief. They also had good relations with the majority tribe of Sindh, the Sammas of Rajput clan, which had both

(1) During Abbasid period thirty four governors successively ruled over Sindh.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Hindu and Muslim members in its community. Some Sammas of Sindh under leadership of Lakho Gauraho had migrated to Cutch at the end of 8th century and by 810 AD, his sons established a principality in western Cutch under suzerainty of Chawras and slowly established their independent rule over Cutch, which they held up to 985 AD, for 175 years. The Sammas of Cutch had maintained good relations with Sindh's Sammas and thus with Habari rulers of Sindh. Rann of Cutch was a sea creek then and Sindh was prone to attacks from the south. The Sammas of Cutch blocked the routes of conquest from the south.

The Chawras of Cutch had blood relationship with the Sammas of Cutch and were in conflict with Rashtrakutas as well as Chalukyas of Gujarat. It was in the interests of Habaris to maintain good relations with Sammas of Cutch through Sammas of Sindh to keep strong rulers of Gujarat at bay. The Sammas of Cutch were dependent on Sammas of Sindh, in case of threat to their territories from Gujarat. They had also maintained good relations with local rulers of Kathiawar, another buffer state between Sindh and Gujarat.

The Abbasid Caliphate was on decline since death of Mamun. The forces working against it were rising nationalism of Eastern Empire, the interference of army in state affairs and rise of a number of Shiite kingdoms. All kingdoms of the last group were aiming at dissolution of Abbasid power. Establishment of rival Fatmid Caliphate first at Tunisia and 60 year later in Egypt was another major factor. The Fatmids' objectives were neither properly defined nor handled. Though aiming at Universal Empire embracing all Islamic countries, their efforts to give a practical shape to it, never went beyond sending missionaries to the Sub-continent, Eastern Persia (Central Asia), and even Baghdad. There were a number of Shiite states, like Yemen, Hijaz, Palestine, Red Sea coast of Africa, Sicily, Tunis, Idrisids and Kharijites, Rustamids and Qarmatis but they were neither part of Fatmid Empire, nor federated to it. Qarmatis, whenever co-operative did so for business and financial considerations. Fatmid missionaries however had achieved an important purpose of conversion of people to Ismailism in remotest parts of the Islamic world, like the Central Asia and Sindh and Multan. The Habaris do not seem to have interfered with it, inspite of their reading Khutba in the name of Abbasid Calif. At the end of their rule Soomras took over peacefully. The Soomras were local Ismailis and under their rule Ismailism was the majority religion in Sindh. During 157 years of their rule the Khurasan (Central Asia, Sistan, Afghanistan and present day Baluchistan) was ruled by Tahrids, Saffrids, Samanids and Buwahids. These dynasties were short lived over-occupied in settling affairs among themselves as well as with their local subjects and had neither power nor means to try to interfere in Sindh affairs.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

The eastern boundary of Habaris of Sindh touched the Pratihara kingdom, which extended to Bengal and embraced mostly northern India. Luckily for them there have been no attacks on Sindh from across the eastern Desert of Rajastan until the age of aeroplane. Even then, for their security Habaris did maintain war elephants and large army.

Their northern neighbours at Multan were Banu Saamah, who kept powerful Hindu rulers off their kingdom by threatening to destroy deity of Hindus at Multan.

Samanids of the Central Asia had lost control over Makran around middle of century to Maadan and his descendents. Maadan seems to have been a favourite of locals (still having majority of non-Muslim population), who gave him the title Maharaja (king of kings or emperor). Samanids ruled the present Baluchistan less Makran, but they do not seem to have interfered in Sindh's affairs, having been weakened themselves by rebellions in Khurasan (Central Asia), Sijistan (Sistan), and by the growing power of Shiite Buwahids. By 994 Ghaznavids succeeded to the Samanids' territory south of Oxus. This new force was soon to threaten Sindh, Multan, Makran, and Kathiawar.

Soomras (1010/11 - 1351/52 AD)

Soomras were local Ismailis who took over the kingdom from local Arabs, the Habaris, in 1010/11 AD. For the first 130 years of their rule, their contemporaries in Cutch were Solankis or Chaulakayas of Gujarat, who sent their governors to Cutch. Cutch was still an island. Sultan Mahmud of Ghazna invaded Kathiawar, destroyed the temple of Somnath, collected large booty and within a fortnight left Somnath. Bhima Deva-I, king of Anivada fled before him but on the fall of Somnath, he and Parmadeva, a Hindu king of Malwa, made preparation for war. Rann of Cutch was a creek then and it was risky to wait to collect the boats, he therefore took almost the same route as Muhammad Tughlaq was to take 326 years later (shown in map 1351 AD) to Nagarparker and march through desert on Mansura, in the central Sindh. Its ruler Khafif Soomro was probably drowned and killed, Mansura sacked, Jatts of upper Sindh punished and Mahmud reached Ghazni via Multan and the Gomal pass. This was first time in history that invasion of Sindh took place from the south, not via the Creek of Cutch, but via the desert with very heavy losses to the invader, due to lack of water and fodder. Mahmud's abilities as a general are unquestionable, but he took this risk to avoid any Hindu retaliation.

Bhima Chaulakaya, king of Gujarat, following Mahmud via Cutch crossed the river Indus by a stone-bridge (it may be the Creek of Cutch rather than Indus), invaded

(1) This indicates to Indo-Pak war (1965 AD).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Sindh and its ruler (local chief), Hammuka (Soomro) offered resistance in which latter lost his life, but Sindh was not annexed.

Sanghar Soomro who ruled from 1098 to 1106/07 AD, over-ran the Cutch. It is not certain whether he annexed any territories, but it appears that by his time, numerous Sindh tribes of Samma clan and Kathias were settled in Cutch and invasion may have taken place as per their initiative.

During first half of this century the relations of Sindh with Cutch and Gujarat remained strained. Jayasimha Siddraja defeated Sindh-Raja (a Soomro chief of the Lower Sindh rather than Soomra king). Siddraja (a local chief of Cutch) is said to have claimed before Sindh's ambassadors that he had the support of Chaulakayas and other kings. Hostilities between Sindh and Chaulakayas started with Chamandaraja's rule (1053-1086 AD).

In 1147 AD, Jareja Sammas of Cutch under the leadership of Lakho (This Lakho is different from Lakho Gauraho of early 9th century or Lakho Phulani, his descendent, who lived from 920 to 979 AD) established a second Samma dynasty of Cutch. It seems that they had full support of Soomras of Sindh in these ventures, as they were accompanied by some Ismailis of Sindh and Soomras themselves were Ismailis. Lakho died in 1175 AD and his son Rayadhan took over. The Chaulakayas of Gujarat seem to have organized an uprising in Cutch, and in retaliation Pithu (a Soomra chief Phatu) conquered the whole of Cutch, reached the city of Bhadvesvara, which he destroyed. Thus he seems to have helped Rayadhan to have firm control over Cutch. Gujarat ruler Bhima Deva Chaulakaya-II (1178-1241 AD), is said to have sent an expedition against Phatu, who is reported to have fled. In any case advantage went to Sindh by firmly establishing Rayadhan.

According to Hemchandra, Kumarapala Chaulakaya (1200-1229 AD) of Gujarat, annexed Cutch and Sindh's ruler became his tributary.(1) The statement is probably eulogy to please his masters. Cutch remained in the hands of Rayadhan's descendents and Sindh, which had been partitioned, had the upper Sindh under Qabacha and the lower Sindh under Soomras.

However the Creek of Cutch started drying up in 1226 AD. Cutch's communications with Sindh were cut off except by sea, until the establishment of new routes shown in map 1226-1843 AD. Under such circumstances Kumarapala may have exacted tribute from Cutchis for a short time. In 1226 AD the Creek of Cutch finally dried up as shown

(1) Hema Chandra: Dvyasharya - Ravya or Kumarpalachrita (being a poetical work of 11th century).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

in the map 1226 AD. The weather had become drier in 12th and 13th centuries, in the whole world, causing migration of Mongols, in the Central Asia, reduction in waters of the Luni and the Indus and complete drying up of Hakra. Sindh's close relations with Cutch ended. Indus also westwarded. Cities along the Creek of Cutch decayed, both in Sindh and Cutch. However close political relations between Cutch and Sindh continued. The economic hardship caused by this change resulted into Jarejas' driving out Kathias from Cutch between 1215-1296 AD.

In 1297, when Allauddin's generals invaded the lower Sindh, Soomras sent the royal ladies to Cutch who were chased by the Delhi troops, but rescued by Cutchi soldiers, as per Cutchi ballads. The authenticity of such stories cannot be guaranteed, but it does reflect on political co-operation between them.

Jareja Sammas ruled Cutch throughout the Soomra rule of Sindh and there appears to be complete co-operation between them.

Both Sindh and Cutch became tributaries of Delhi in 1297 AD, the lower Sindh and Cutch gained independence on Allauddin's death in 1315 AD. The upper Sindh became independent in 1333 AD. In 1351/52 AD Sammas displaced Soomras. The Sammas of Cutch continued same relations with Sindh until death of Jam Feroz in Gujarat in 1536 AD.

Samma Dynasty (1351/52 - 1524 AD)

Sammas ruled parts of Sindh probably as agents of Soomras from 1333 to 1351/52 AD. In 1351/52 AD, they established a dynasty, which ruled up to 1524 AD, independently, except brief period of 20 years (1368-1389 AD) when they accepted paramountcy of Delhi Sultan. During this whole period Cutch was ruled by Hindu Sammas, descendents of Lakho Jareja (Samma), originally from Sindh. Sammas of Sindh and Cutch maintained extremely cordial relations. In 1351 AD, when Muhammad Tughlaq invaded Sindh, the Samma Muslims from Sindh planned migration to Cutch, which was called off on his death at Sondha. This invasion, which apparently took place to chase Taghi the rebel, who had taken shelter with Soomras at Thatta, was also meant to punish Sammas, who under Jam Unar had taken possession of Sehwan from Delhi governor in 1333/34 AD. Jareja Sammas of Cutch who were no longer vassals of Delhi after 1315 AD, allowed Taghi easiest passage to Thatta via Lakhpat, Jati and Sujawal, but blocked Muhammad Tughlaq's way. He had to detour Cutch and enter Sindh by a longer route via Nagarparker, Virawah, Diplo, Mithi, Dhambharlo, Digri, cross the river Indus near Nasarpur, on way to his death place, Sondha, 23 miles from Thatta.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Soon after his death Sammas displaced Soomras. With a plan to re-instate Hamir Soomra. the displaced ruler of Sindh. Feroz Shah Tughlaq in 1365 AD, invaded Sindh via the river Indus with a fleet of 5000 boats, which were destroyed by Samma sea-men from Cutch. Having been defeated, he left for Gujarat via Cutch and his land forces and cavalry perished in Rann of Cutch (which then was dry, waterless waste land) and Cutch proper. His whereabouts in this tract were not known for six months. This was due to geographical position of waste land of Rann, barren hills of Cutch and guerilla tactics of Cutchis. On his second expedition from Gujarat to Sindh, he avoided Cutch and followed same route as Muhammad Tughlaq had done through the desert.

Cutch was divided among three sons of Rayadhan after his death in 1215 AD. Kanthkot-Wagad area went to Dadar, Western Cutch to Gajan and Lakhivira area to Otha. The descendents of Dadar lost Kanthkot-Wagad to rulers of Gujarat in 1410 AD, but rest of area was managed by the two families. In 1472 AD, they submitted to Sultan Muhammad Begra, who allowed them to rule Cutch as his vassals, interfering little in their affairs. In 1506 AD, Lakho the descendent of Gajan, while passing through territory of Hamirji of Otha line was murdered. His son Rawal suspecting Hamirji of the murder had him assassinated. The latter's sons ran to Gujarat, where after showing some chivalry were admitted in Begra's military academy and were planted back in Cutch. At this point Sindh got involved in Cutch's internal intrigues. Jam Feroz helped Rawal against Khanghar son of Hamirji and latter helped Jam Salahuddin, then in Gujarat to occupy Thatta, which he successfully did for eight months, but was ousted out by Darya Khan. Khanghar occupied Rahimki Bazar and Virawah (not Virawal) to cut off any help to Rawal from Sindh and helped Jam Salahuddin a second time for re-conquest of Thatta. Feroz Shah sought assistance of Shah Beg whose troops under Shah Hassan defeated and killed Jam Salahuddin and later on invaded Thatta. Jam Feroz fled to Cutch. Khanghar realizing the folly and fearing the threat of attack from new power of Arghoons now in Thatta, provided a suicidal squad to Jam Feroz, but he was again defeated and escaped to Gujarat via Cutch. Shah Hassan to avenge on Khanghar attacked Cutch in 1527 AD. The latter abandoned settlements, poisoned wells and adopted guerilla tactics. Shah Hassan's area of operations is shown in map 1524-1554 AD. It was raid of no consequence. In 1536 Shah Hassan was asked by Humayun Badshah to join him in his invasion of Gujarat. It was probably on account of his experience in Cutch in 1527 AD that Shah Hassan avoided going to Gujarat via Cutch and instead he took the route traced by Muhammad Tughlaq in 1351 AD as showing in that map.

Earlier Shah Beg, during his military campaigns of Sindh, as shown in map 1517-1523 AD, had devastated most of Sindh, specially (present) Jacobabad, Shikarpur, Lar-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

kana, Dadu, Thatta and Hyderabad districts, and had also looted, burnt and destroyed the settlements on both sides of Indus in a width of 10-15 miles between Sukkur and Talhar.

Shah Hassan in addition had devastated area between Rohri and Multan notably Mathelo, Ubauro, Sewrai (Sarwahi), Bhutta-wahan, Drwar and Uch, which lay within Sindh's boundary then, as shown in map 1524-1554 AD. In 1541-1543 Humayun in exile, was to wander Sindh for another 2½ years with over 200,000 troops. Hearing of his defeat in 1540 AD and anticipating his movement to Sindh, Shah Hassan had the crops destroyed between Uch and Rohri and when he actually started moving to Sindh, crops of rest of Sindh were destroyed. No crop was allowed to be grown for next 2½ years resulting into famine, diseases, and misery.

Humayun's 200,000 troops deserted him, turned into free booters and looted the settlements in search of food. Route of his wanderings is shown in map 1541-43 AD. Under such miserable condition prevailing for 25 years, the middle class population of Sindh started mass migration to Cutch and there from to Kathiawar, Gujarat, Burhanpur, and Arabia. This was probably the last time that Cutch co-operated with Sindh in a big way. The migration started in 1542 and continued up to 1600 AD. Khanghar ruled during most of this time i.e., up to 1586. In 1540 AD, he threw out Rawal who established a new kingdom in Nawa Nagagr. In 1537 AD, Khanghar became independent of Gujarat. An evidence of this migration is indicated by a number of tribes common to Cutch and Sindh and the same tribe having both Hindu and Muslim members in its clan. Below is brief list of these castes as given by Sherring in 1870 AD.[1]

Abra	Bhutta	Gujar	Kathra	Memon	Rajar
Agriya	Chand	Hala	Khatri	Miyana	Solanki
Baraocha	Charan	Halepota	Larik	Motiya	Samma
Bhandari	Chawra	Jareja	Lohana	Naranpotra	Sameja
Bhat	Dal	Jat	Mandhra	Palah	Sanghar [2]
Bhatti	Gaha	Kathia	Mangria	Pahor	

Arghuns, Tarkhans, Mughals and Kalhoras

In 1555 Portuguese, who came to Thatta on the invitation of Mirza Issa Tarkhan, looted and burnt city of Thatta, and massacred the populace hauling gold worth rupees two crores. The explanation given by Sindh's historians are inadequate. The actual reason

(1) Rev. M. A. Sherring: "Hindu Tribes and Castes, Vol: II, Calcutta, 1879.
(2) The castes / tribes listed above have been arranged in alphabetical order for this edition.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

was the piracy from Sindh and Cutch coasts by sea-men and mariners; though in fact Arghoons had little or no control on Sindh's coasts and Cutchis were the only sea-men who could face Portuguese on sea in piracy. For next two hundred years information on Sindh-Cutch relations is lacking. Sindh's tribe the Sammas or Samejas were at actual civil war with Arghoons, Tarkhans, and Mughal governors. Cutch did accept Agra's suzerainty, but Mughal control over Cutch was nominal only. During the strife Sindhi, Samma tribes must have migrated and taken shelter in Cutch, but details are lacking.

Under Mughals, Sindh was divided into three sarkars; Bakhar, Sehwan and Thatta.(1) The coastal and hill tribes of Thatta sarkar were never subdued since 1524 AD. In 1736 Thatta sarkar was transferred to Kalhoras, a local Sindhi tribe, who asserted for control over the coastal area, but Jam of Kakrala, Rana of Dharejas, Mahars, Nuhrias of Chachkan, Soomras, Nawab of Kanji-kote and etc rebelled in 1740 AD, immediately after Nadir Shah's invasion of Sindh. The rebellion was suppressed, but during the war of succession between Noor Muhammad Kalhora's successors, they again rebelled with Cutchi help. Ghulam Shah Kalhora attacked Cutch. The Cutchis applied same tactics as Khanghar did with Shah Hassan in 1527 AD. Finally a compromise was reached by offering a cousin of Rao of Cutch in marriage to Ghulam Shah. This princess was titled as Sindh Rani by Ghulam Shah.

Common Grass-lands

This subject has not been studied. I have not come across any report on nomadic tribes of Kohistan, Lar, Thar and Cutch. It was per chance that in April 1961 in Dehs Mithi-I, Mithi-II and Mithi-III Taluka Badin, I came across, some cattlemen grazing goats and camels. They were from Thar, Kohistan, Lar and Cutch. Some of them were Jats, but not all, some were Muslims, others Hindus. A fortnight later while going from Rahimki Bazar to Nagarparkar through Rann of Cutch, I saw many cattlemen from the same areas grazing sheep and cattle in islands in Rann of Cutch. In two cases cited the cattlemen belonged the same area of Sindh and Cutch, but the animals being grazed were different species. In the subsequent four years I leveled approximately 3,00,000 acres of land in Kotri Barrage. This land had been allocated to various categories of people. The land appeared to be barren, but after rainfall it turned lush green and cattlemen appeared to be coming from all over. There were no permanent villages, but there were permanent graveyards and occasionally a mosque. The settlement sometime consisted of a few mud walled houses without roof. Cattlemen would request any sympathetic officer that the village mosque, and graveyards were theirs and they may be allotted land for

(1) Thatta was province of Mughal empire, containing four divisions (*Sarkars*).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

them and their cattle, but the revenue records did not show what they stated. On the ground some archaeological evidence existed. By about 1970 all these lands in Kotri Barrage had been leveled and brought under plough. Seventies saw meat, milk and butter shortage. It became evident that some of Kotri Barrage lands were pasture-lands and since they were gone, meat and milk were gone too. I have analysed the situation after detailed surveys and find that:-

(i) **Kohistan area** (Talukas; Karachi, lower Mahal Kohistan, southern Kotri and northern Thatta) has rainfall of 6" - 7" in July-August. On this rain, grass grows on which cattle can thrive up to October or November. Goats and camel can thrive on shrubs for next 2 months.

(ii) **Kotri Barrage area.** Today pasture-land is mostly gone, but wherever surplus inundation water reaches grasses grow and survive up to January. Even on rain water grasses survive up to end November.

(iii) **Dhoros, depressions, old river channels in Kotri Barrage.** Besides grasses and shrubs, trees grow here on which cattle feeds up to January and goats and camels up to April.

(iv) **Riverine area of the Indus.** Different grasses grow in the area depending on when water recedes from a particular patch, water table and etc, but grasses and trees are available year around.

(v) **Thar Desert.** After the rains in July-August it becomes lush green and remains so up to end of October, but dry yellow grass is available up to December and shrubs all the year around unless there is no rainfall next year.

(vi) **Islands in Rann of Cutch.** Rann is swampy until December and grasses are available on the islands between January and April.

(vii) **Cutch.** Since it has more rainfall than Sindh, grasses are available until January and if there is winter rain, then up to March.

From the foregoing it is clear that of the seven areas none is self sufficient. Grasses and shrubs are available at one place or other. The cattlemen had co-operated with each other for last five to six centuries or more to exploit the grass-lands alternatively for mutual benefit. They had common leaders. The Jats had common Malik for Sindh and Cutch up to 1956 to help exploit the grass-lands. The 1965 war did not end

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

this co-operation as may be assumed. It was Kotri Barrage, whose lands lost the pasture. The common grass-lands no longer exist and can no longer be revived, even if the two countries across the border earnestly wish to do so.

Conclusion

The close relation between Cutch and Sindh may be considered to have ended due to:-

(i) Drying up of Creek of Cutch and making communications difficult.

(ii) The old belief of loyalties based on tribal links, being no longer valid in the age of nationalism.

(iii) Disappearance of common pasture-lands.

However one link does remain i.e., common language as shown in map; Languages of Sub-continent. How far and how long this link is going to survive is difficult to predict. Cutchi is not taught in schools. Sindhi alphabet is hardly known to Cutchis and therefore they are bound to drift apart.

Jareja Sammas' religious practices are a mixture of Hindu and Muslim rituals and Cutchis pay equal respect to Muslim Saints and Pirs and Hindu deities. This has been so since 800 years. They could easily adjust to vassal-ship of Muslims of Gujarat or Mughals, as they did with Soomras and Sammas o f Sindh. In time to come, under new influences, Cutchis may not remain so tolerant.

The 700 year old rule of Jarejas (of which 130 years under British paramountcy), though incredible, but is a fact. The roots of success of this rule go to system of Bhayad or Brethren of the tribes. The ruler shared power with the various heads of villages. The sharing of power included taxes, expenditure, justice, land holdings etc. The British had to settle this in a dispute as per local tradition in the middle of last century. The system was borrowed from Sindh and was probably practiced by Soomras and Sammas of Sindh. Its studies may reveal the causes of long reign of Soomras and Sammas.

In the end ladies and gentlemen I thank you all for the patient hearing you have given to me. I once again thank the organizers of this talk and the Director culture to arrange this talk.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

SINDH - CUTCH RELATIONS

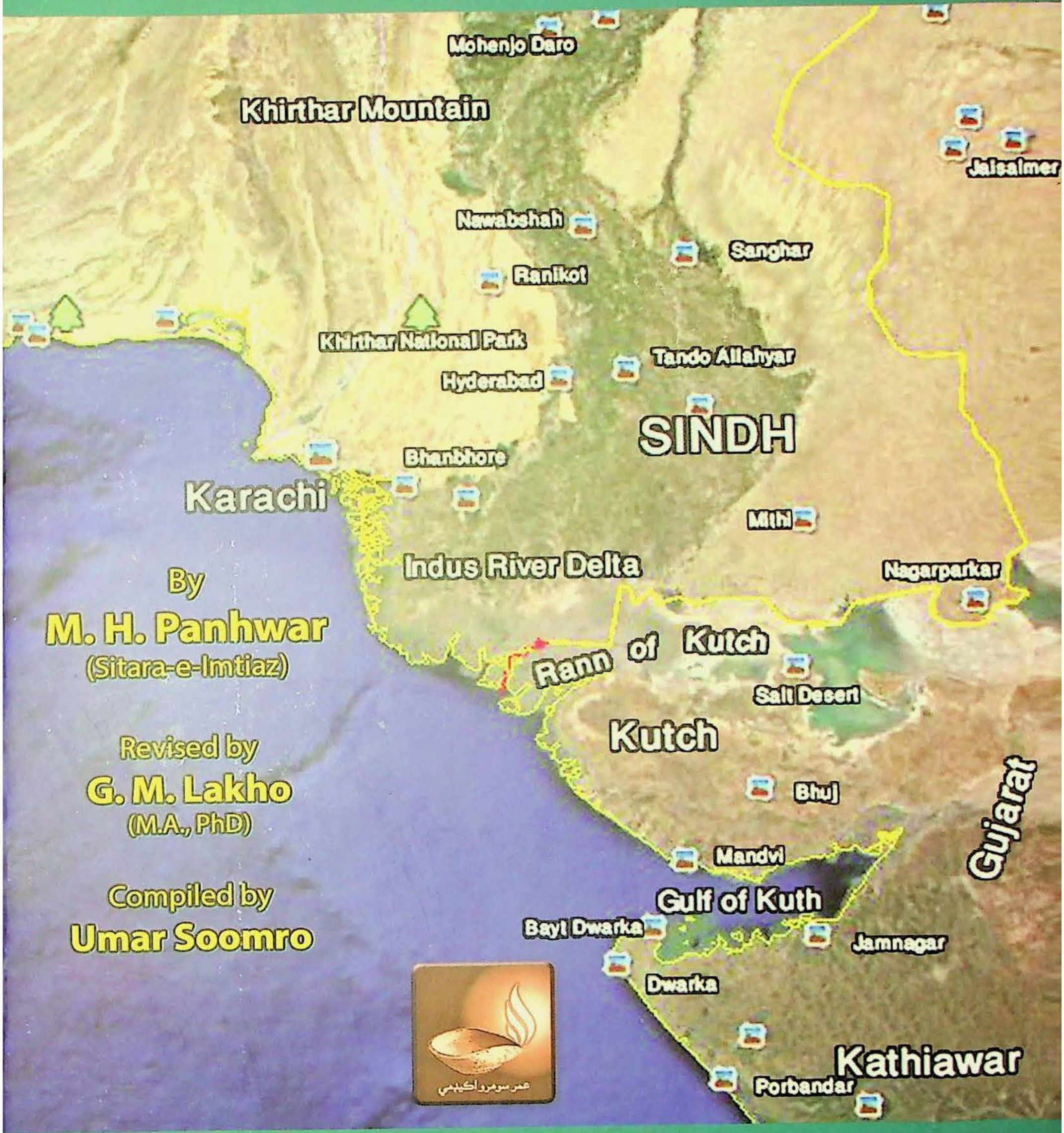

By
M. H. Panhwar
(Sitara-e-Imtiaz)

Revised by
G. M. Lakho
(M.A., PhD)

Compiled by
Umar Soomro

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book